

42614

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İhsan Sabri BALKAYA

EN ESKİ ÇAĞLARDAN URARTU'NUN
YIKILIŞINA KADAR
HASANKALE ve ÇEVRESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd.Doç.Dr. Alparslan CEYLAN

ERZURUM - 1995

T.C. ERZURUM ÜNİVERSİTESİ
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

1

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
EN ESKİÇAĞLARDAN URARTU'NUN YIKILIŞINA KADAR
HASANKALE ve ÇEVRESİ

İhsan Sabri BALKAYA

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Alparslan CEYLAN

1995, Sayfa: 50

Juri:

.....

.....

Hasankale ve çevresinin önemli bir yerleşim merkezi olduğu tarihi bir hakikattir. Sahip olduğu coğrafi, jeostratejik ve jeopolitik öneminden dolayı tarihin Eskiçağlarından beri insan topluluklarının yerleşim merkezi olmuştur. Bu çalışmamızda Hasankale ve yöresinin Eskiçağ adına taşıdığı önemi ve barındırdığı tarihi materyali ortaya koyma amacını taşır.

Araştırma yapmaya başladığımızda bölgeye Eskiçağlardan itibaren bir çok gezgin ve seyyahın geldiği bilinmektedir. Xsenophon'a kadar uzanan bu gezgin ve araştırmacıları bölgenin tarihi öneminden, coğrafyasından, yaşayan insan topluluklarının kültür ve inançlarından, tarihi eser ve kalıntılarından bahsetmişlerdir.

Araştırma ve incelemeler ancak XIX. yüzyılda ilmi bir karakter kazanır. Bu ilmi araştırma ve incelemeler içerisinde Eskiçağ adına yapılanlar XX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Bölgemizin Eskiçağ adına önemli bir merkez olduğu, bu merkezler SOS, TEPECİK, BEŞİKTEPE, ALTINBAŞAK, BULAMAÇ olarak tesbit edilmiş SOS hariç diğer yerlerdeki çalışmalar tesbit seviyesinde kalmıştır. Tesbit edilen bu höyüklerde yaptığımız araştırma ve incelemelerde buraların kaçak kazılarla yok edildiğine tanık olduk. Son Kalkolitik ve Eskitunç Çağının önemli bir özelliği ve belirleyici bir unsuru olan Karaz Kültürünün orjin sınırları içerisinde olan Hasankale ve çevresi Urartu'nun yıkılışına kadarki dönem itibariyle bir çok askeri ve siyasi mücadelelerin merkezini oluşturmuştur. Bu mücadeleler Hayasa-Hitit, Assur-Urartu, Dayaeni-Urartu, mücadeleleri olarak sıralanabilir. Bu mücadelelerden bahseden Hitit, Assur ve Urartu yazıtları bize bölgemizin tarihi çağları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu yazıtlardan, Urartu hükümdarları MENNUA I ve ARGİSTİ I'e ait olan Hasankale (Yazılıtaş) yazıtı ile Zivin (Süngütaş) yazıtları Hasankale ve çevresi bakımından verdikleri bilgiler bakımından büyük bir önem taşırlar.

Hasankale ve çevresi Eskiçağ adına önemli bir tarihi materyali barındırmaktadır. Daha geniş çaplı yapılacak olan ilmi araştırma ve incelemeler hem bölge tarihine hemde Eskiçağ adına yeni bilgi ve değerlendirmelere sebep olacaktır. Yaptığımız araştırmada bu zenginliğe şahit olduk.

ABSTRACT**Master Thesis****HASANKALE AND CIRCUMFERENCE FROM THE OLD EGE TO
DEMOLISHED OF URARTU****Supervisor: Assoc.Prof.Dr. Alparslan CEYLAN****1995, Page : 50****Jury:**

.....

.....

It is a historical fact that Hasankale and its environment was an important settlement. Because of its geographical, geostrategical and geopolitical importance it is a centre for settlement since the antiques. In this work we tried, to define Hasankale s and its environments importance in the antique time, and to appreciate the historical material taken from there.

The researches and appreciations begin to take a scientific shape only in the 19. century, and the rezeaches on the Antiques begins in the 20. century. The area is an important centre in the antiques the centres are SOS, Tepecik, Beşiktepe, Altınbaşak, Bulamaç. The works in all these centres exsept in SOS nremain in their determination stage. From our excavations we see that everything is testroyed by illegal excavations.

In this regions Hayasa-Hitit, Assur-Urartu, Dayaeni-Urartu struggles took place.

From tablets of Hitit, Assur and urartu origin we can learn a lot about the historical periods in this area.

Briefly Hasankale and its environment bears a lot of historical material. If new researches are done, then we will much more about the history of this region and also much more about the Antiques, because we have seen in our researches that this region is very rich for its historical soureces.

ÖNSÖZ

Eskiçağlarda Hasankale ve Çevresi hakkında çok şey ifade etme ve yazma imkânı bulmanın hayli zor olduğunu söylemeliyim. Konu Eskiçağ olunca bu tarihi dönemin materyalıda araştırma ve kazılarda elde edilen bulgulardır ki bu bakımdan Hasankale pekaz nasibini almıştır. Erzurum ve çevresindeki Prehistorik çalışmalar henüz araştırma safhasında olduğundan yapılan ilmi çalışmalar oluşum seviyesinde kalmıştır. Erzurum ve çevresi hakkında Eskiçağla ilgili çalışmalarıyla bizler için yol gösterici olan değerli hocam Doç.Dr. M. Pehlivan'dan bu konuda çok yardım gördüm. Gerek kaynak sağlama gerekse engin bilgileriyle bizlere ışık tutmasıyla ancak konum hakkında yazma cesareti buldum. Çok değerli bir ilim adamı ve tarihçi olan hocam M. Pehlivan'ın ölümü Türk Kültür ve tarihi açısından büyük bir kayıp olmuştur. Kendisini rahmetle minnetle anıyorum.

Hasankale ve çevresinde SOS höyük hariç diğer tesbit edilen yerlerin hiçbirinde kazı ve araştırma yapılmamıştır. Bu tesbit seviyesinde kalan çalışmalar işimizi zorlaştırdığı gibi bizim yaptığımızda bu çalışmaları bir adım ileriye götürmek olmuştur. Tez çalışmamda Eskiçağ yerleşim merkezleri olarak belirlenen yerlerin her cepheden resimlerini çelerek bu alanda çalışmamı yoğunlaştırdım.

Fotoğraf çalışmalarında bana büyük destek olan öğretmen arkadaşım Talat Özaras'a, Hasankale İlçe Kütüphanesinde çalışmalarımda bana kolaylık sağlayan Kütüphane Müdürü Turgut Bakır'a ve rahmetli hocam M. Pehlivan'dan sonra tez çalışmalarımda bana yol gösteren Yrd.Doç.Dr. Alparslan Ceylan'a şükranlarımı sunarım.

İhsan Sabri BALKAYA
Erzurum - 1995

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR DİZİNİ.....	IV
GİRİŞ.....	1
I. HASANKALE'NİN COĞRAFYA ve TARİHİ.....	4
A- KONUMU, JEOLJİK ve JEOMORFOLOJİK YAPISI	4
B- İKLİM ve BİTKİ ÖRTÜSÜ.....	6
C- AKARSULARI	7
D- YOLLAR.....	7
II. HASANKALE ve ÇEVRESİNİN TARİHÖNCESİ ÇAĞLARI.....	9
A- PALEOLİTİK, MEZOLİTİK ve NEOLİTİK DÖNEMLER.....	9
B- KALKOLİTİK VE ESKİTUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRLERİ.....	11
1. KARAZ KÜLTÜRÜ'NÜN TERMİNOLOJİSİ ve KÖKENİ	12
II. KARAZ KÜLTÜRÜ'NÜN GENEL ÖZELLİKLERİ	15
SOS (YİĞİTTAŞI) HÖYÜK	17
ALTINBAŞAK (KINDIĞI) HÖYÜK.....	19
TEPECİK HÖYÜK.....	19
BEŞİKTEPE HÖYÜK.....	19
KÜÇÜK TUY HÖYÜK.....	19
BULAMAÇ HÖYÜK	20
III. HASANKALE'NİN TARİHİ ÇAĞLARI.....	21
A- HAYASA KRALLIĞI DEVRİ.....	21
1- Siyasi Tarihi.....	21
2- Azzi Kavramı	22
3- Hayasa'nın Sınırları.....	23
4- Toplumun Yapısı ve Yönetim Şekli.....	24
B- URARTU DÖNEMİ	25
1- Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi.....	25
2- Urartu Egemenliği Dönemi.....	25
3- Diauehi/Daya (e) ni Krallığı Dönemi.....	26
4-Assur-Urartu Kaynaklarına Göre Daya(e)ni/Diau(e)hi Hakkında Görüşler	26
5- Menua, Argisti I Devri ve Sonrası.....	27
SONUÇ.....	30
BİBLİYOGRAFYA	32
ÖZGEÇMİŞ.....	38
EKLER.....	39

KISALTMALAR DİZİNİ

- AJA : American Journal of Archaeology, Baltimore, 1885 vdd.
- Anadolu/Anatolin : Ankara üniversitesi DTCFD Arkeoloji Enstitüsü Yayını, Ankara, 1956 vdd.
- An Ar : Anadolu Araştırmalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Yayını, İstanbul, 1955 vdd.
- ATA. Konf, : Atatürk Konferansları, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1964 vdd.
- Belleten : Belleten, Türk Tarih kurumu yayını, Ankara, 1937 vdd.
- A.O : Der Alte Orient, Leipzig, 1900 vdd.
- AS : Anadolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at, Ankara, London, 1951 vdd.
- CAH : The Cambridge Ancient History, Cambridge, 1923 vdd.
- IEW : Israel Exploration Journal, Jerusalem, 1950 vdd.
- IRAG : Iraq, Published by the British School of Archaeology in Iraq, London, 1934 vdd.
- MVA eg : Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Leipzig, 1896 vdd.
- REA : Revue des études anciennes, Strasbourg.
- RHA : Revue Hittite et Assyriologique: Organe de la Société des Études Hittites, Paris, 1930 vdd.
- TAD : Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara, 1950 vdd.
- TCD : Türk Coğrafya Dergisi, Ankara
- TD : Türk Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1949
- TTAED : Türk Tarih Arkeolojisi ve Etnografya Dergisi, Ankara, 1933-1936.
- TT Kong : Türk Tarih Kongresi, Ankara.
- ZE : Zeitschrift Für Ethnologie, Berlin
- ae : Yanı Eser

Ayn. Yz	: Aynı Yazar
Ayr. bk.	: Ayrıca Bakınız
Ayr. krş.	: Ayrıca Karşılaştırınız
bk.	: Bakınız
brd.	: Burada
Çev.	: Çeviren
dp. nt	: Dip not
dzm	: Düzeltme
Ed	: Editör
Göst. Yer	: Gösterdiği Yerde
hrt	: Harita
Kol	: Kolon
Krş	: Karşılaştırınız
Lev	: Levha
M.Ö.	: Milattan önce
no	: Numara
prg	: Paragraf
res	: Resim
s	: Sahife
str	: Satır
Süt	: Sütun
vd	: Ve devamı
vdd	: Ve devamınının devamı
vs.	: Vorderseile

GİRİŞ

Tarih çağları boyunca Erzurum ve çevresi insanların dikkatini çekmiştir. Doğu ve batı arasında bir geçiş özelliğine sahip olması taa Eskiçağlardan beri gezgin ve seyyahların buraya uğramasına hemde insan topluluklarının bu toprakları kendilerine vatan kılmalarına sebep olmuştur.

Hasankale ve çevresinde Erzurum'un tarihi en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Pasin Ovası adı verilen verimli ve büyük bir ovaya sahip olan Hasankale (Pasinler)'de yaz ayının fazla uzun olmamasına rağmen insan ihtiyacı olan çeşitli ürünlerin yetiştirilmesi dikkat çeken özelliklerindedir. Zengin sıcak su kaynaklarının olması ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılması, tarihin eski devirlerinden beri bölgenin önemini artıran özelliklerdendir. Doğuya ve Batıya geçişlerin kontrolünün sağlanmasında çok büyük bir jeostratejik yapıya sahip olan Hasankale tarih boyunca önemini korumuştur.

Eskiçağlardan Urartu'nun Yıkılışına kadar Hasankale ve Çevresi konulu çalışmamızda bize en büyük yol gösterici ve teşvikçi kıymetli hocamız M. Pehlivan olmuştur. Eskiçağ adına tarihi öneminin gözardı edilmeyecek olan Hasankale'nin böyle bir çalışmada ele alınmasının çok faydalı olacağını söylemiştir. Bizde hocamızın ilmi destek ve teşvikleriyle bu çalışmaya başladık.

Çalışmalarımıza başladığımızda, tarihi öneminden dolayı bölgenin bizden önce bir çok gezgin, seyyah ve araştırmacının dikkatini çektiğini gördük. Bu nedenle önceden bölgeye gelen bu seyyah, gezgin ve araştırmacılardan kısada olsa bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bu gezginlerin ve seyyahların mazisi antik çağlara; Xsenophon'a uzanmaktadır. Xsenophon "Anabasis" adlı eserinde; Birlikte olduğu ücretli Yunan Askerleriyle Perslerin Cunaka savaşına katıldığından ve "Onbinler" olarak bilinen orduyu Doğu Anadoludaki yollar ve geçitleri kullanarak Trabzon civarından Karadenize (M.Ö. 401-400) ulaştırdığından, Fırat, Dicle ve Çoruh çevresi hakkında bilgi vermektedir.

1336-1337 yıllarında Erzurum'a gelen İbn Batuta, bölge insanının yaşayışını ve tarihi eserlerden bahseder. 1646 yılında Erzurum'a gelen Evliya Çelebi burada bir yıl kalmış, erzurum ve çevresindeki tarihi yapılar, hayat tarzı, iklim ve bitki örtüsüyle ilgili bilgileri bazen mübalağalı da olsa vermektedir.

XIX. yüzyıldan önce bölgeye gelen seyyahlar daha çok tesadüf ettikleri kişi ve olayları anlatırlar. Fakat bölgemize en çok gezgin ve

araştırmacı XIX. yüzyılda gelmiştir. Zaten bölgemize yapılan gezi ve incelemeler XIX. yüzyılın başlarından itibaren ilmi bir hüviyet kazanır. İلمي gezi ve incelemelerin çoğu Fransız ve İngilizler tarafından gerçekleştirilmiştir.

XIX. yüzyılda Erzurum'a uğrayanlardan J.J. Morier sosyal yapı ve tarihi eserlerin bir kısmı hakkında bilgi verirken Jon Macdonald Kinneir; etnik yapıdan, mimariden, geçmişten ve halkın geçim kaynağından bahseder. 1818'de gezi notlarını yayınlar.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Erzurum'a uğrayan ve oldukça ayrıntılı bilgi veren bir başka seyyahda Harry Blousse Lynchdir. Erzurum ve çevresinin stratejik önemi üzerinde uzun uzadıye duran Lynch'e fırat havzasının en önemli noktasının Erzurum olduğunu şu atasözüyle teyid etmektedir. "Bir suyun kaynağına hakim olan aktığı yerlerde hakim olur."

Ön Asyada yaptığı tarihi coğrafya ve Sanat Tarihi araştırmalarıyla tanınan Ch. Texier 1839 yılında Erzurum'a gelmiş ve tesbitlerini birer yıl arayla yayınlamıştır.

Bölgemizde yapılan coğrafya, jeoloji ve haritacılık alışmalarıda XIX. yüzyılın başlarında yoğunluk kazanır. William Francis Ainsworth en eski jeolojik araştırmalardan birini gerçekleştirmiş ve eserini 1842'de yayınlamıştır. Aynı yıllarda çalışmalarına Erzurum'da alan W. J. Hamilton eserinin XII. bölümünde Erzurum'un tarihini ve konumundan dolayı önemini izah eder.

Bölgenin coğrafyası ile ilgili ilk güvenilir araştırmayı C. Ritter yapmıştır. 1840-1842 ve 1886-188 yıllarında 4 dört defa Anadolu'ya gelen H. Kiepert'in haritacılık alanındaki çalışmaları çok ciddi etüdlerdir. Bu alışmalar Avrupalı araştırmacıların dikkatini Erzurum ve çevresine çekmiştir. O. Blau, Erzurum ve çevresinin coğrafi ve etnik yapısını inceleme gereği duymuş; J. G. Taylor ve G.F.R. Radde Yukarı Fırat ve Doğu Anadolu'nun jeolojisi, iklim ve Bitki Örtüsünü tesbit için çalışmalar sırasında Erzurum'a uğramıştır.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Türk ve yabancı ilim adamlarının yapmış olduğu haritacılık, fiziki ve beşeri coğrafya araştırmaları geniş bir alan ihtiva eder.

Bizim alışma alanımızı ilgilendiren araştırma ve incelemeler XX. yüzyılda başlar birkaç yönde gelişme gösterir. Birincisi bölge tarihinde yeni unsur olan Urartu Yazıtları'nın tesbitiyle alakalıdır. İkincisi bölgemizden geçen "On binler" in güzergahını bulma, Üçüncüsü de Antik kaynaklarda yer alan coğrafi adların konumlarını araştırma gayesini taşıyordu.

C. F. Lehman Haupt, Erzurum çevresindeki Urartu merkezlerini ve yazıtlarını araştırdığı gibi, Xsenophon'un Doğu Anadolu üzerinden Karadenize ulaştığı yolu tesbit etmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle gezisine Doğu Karadenizden başlayarak Aşkale-İllica istikametiyle Erzuruma varır. Erzurum ovasının kuzeyden dağ silsilesi ile çevrili olduğundan iyi bir korunma imkanına sahip olduğunu belirterek, karvar dediği yapı kompleksinin Urartu tekniği taşıdığı incelemelerine devam eder.

Bir süre Erzurum'da kalan C. F. Lehman Haupt Deveboynu üzerinden Pasinler Ovasına hakim, jeopolitik yönden çok önemli bir konuma sahip olduğunu söylediği Hasankaleye varır. Tabiki yazar Pasinler Ovasına hakim Hasan Dede Dağı eteğinde kurulu olan kaledeki Urartu yazıtını arar fakat onu bulamaz. Eşekirt üzerinden Pasinler ovasına inen onbinler in Taokh (Oltu) civarına ulaştığı geçitlerin bu çevrede olduğuna kanaat getiren yazar 1 Ağustos 1899'da Hasankale Horasan yolu ile çalışmalarına devam eder.

Çalışmalarımızın alanını oluşturan bölgenin Prehistoryası ile ilgili araştırmaların büyük bir bölümü İ. Kılıç Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Kökten T. Tarih Kurumu adına yaptığı bu araştırmalar sonunda bölgenin Alt Paleolitikten itibaren yerleşim gördüğünü ortaya koymuştur.

Hasankale ve çevresinde tesbit edilen höyüklerden (Tepecik, SOS, Beşiktepe, Kındığı (Altınbaşak), Bulamaç, Küçük Tuy) sadece SOS höyükte 1941-44 yıllarında İ. Kılıç Kökten tarafından, 1987 yılında Erzurum Müzesi ve Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi ve ARkeoloji bölümü, 1994 yılında da Avusturalya Melbroun Üniversitesinden bir heyet ilmi araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Diğer höyüklerde ki çalışma tesbit seviyesinde kalmıştır.

Paleolitik, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çayı boyunca yaygın iskan görmüş bölgemiz; Koraz Kültürü, Urartu, Hay, Hayana, Diavehi Roma ve Bizans dönemlerine ait çok önemli tarihi materyali barındırması bakımından Eskiçağ adına büyük bir önem arz etmektedir.

Hasankale ve çevresinde yapılacak sistemli kazı ve araştırmalar, gerek yoğun keramik kültürünün kökeni ve terminolojisi ve gerekse bölgenin diğer tarihi problemleri hakkında somut çözüm yollarını gösterebilecektir.

I. HASANKALE'NİN COĞRAFYA ve TARİHİ

A- Konumu, Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapısı

Hasankale, Erzurum'un 38 km. doğusunda olup İran transit yolunun ve İstanbul-Kars Demiryolu'nun geçtiği yol üzerinde, Erzurum'dan Deveboynunun aşılmasıyla bir yay gibi açılan Kuzeyden ve Güneyden uzanan dağların çevrelediği geniş bir ovaya hakim olup Hasan Dede (2050 m.) dağının eteğinde kurulmuş önemli bir yerleşim merkezidir.

Bugünkü il yönetim birimine göre¹; doğusunda Köprüköy ve Horasan, Batısında Erzurum, güneyinde Karayazı ve Tekman, Kuzeyinde Tortum ve Narman ilçeleri bulunmaktadır. İlçenin üç yönü dağlarla çevrilidir².

İlçeyi çevreleyen dağlar, batısında Deveboynu (2400 m.), oluklu (2500 m.), Güneyinde Alibaba (3100 m.), Halbantlar (3100 m.), Sancaklar (3030 m.), Sakaltutan (2940 m.), Ambarcı (2850 m.) dağları, Güneydoğusunda Küçük ve Büyük Postlubaba (2800 m.) dağları, kuzeyinde Kandil (2100 m.), Kargapazarı (3288 m.), Açıncı (2800 m.), İçligöl (2810 m.) dağları bulunur³.

Yukarıda isimleriyle yazdığımız bu dağların çevrelediği alan, Karaz keremiği'nin ve bu kültürün, Yeni Hitit devleti çağında (M.Ö. 1410-1180), HAYASA, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından itibaren DAYA(E)Nİ/DİAU(E)Nİ olarak isimlendirilen krallıkların çekirdek topraklarını oluşturmaktadır⁴.

Köprüköy'nün ilçe olmasından sonra Hasankale'nin toprakları küçülmüştür. Yaklaşık olarak kapladığı alan 990 km² dir. Erzurum ovasından sonra, Erzurum ilinin en önemli ovası Pasinler Ovasıdır.

Ovanın üç tarafını çevreleyen 2100 m. ve 3300 m. arasında yükseklikleri değişen dağlar zincirinin arasına gömülü olan depresyonlar genellikle doğu-batı istikametinde uzanırlar. Bu tabii yolların güzergahını teşkil eden jeolojik ve jeomorfolojik birimler kuzeyden güneye doğru şu şekilde sıralanır:

-Karadenizi dışbükey bir yay şeklinde kuşatan sıradağlar⁵; Çoruh oluğu ile Karadeniz'in kıyı düzlükleri arasında bir duvar gibi yükselir.

1. M. Vural, Erzurum, 1993, 92-93.

2. M. Vural, Erzurum, 1993, 92-93.

3. M. Vural, Erzurum, 1993, 93.

4. M. Pehlivan, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.

5. S. Erinc, DAC, 89: A.N Sözer, 50. yıl Armağanı I. 27 v.: H. Doğanay, Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları, 10 vd.

Karadeniz ile Doğu Anadolu arasında yeralan bu dağları; Strabon "Paryadros Dağları" olarak isimlendirir⁶. Şu şekilde ifade eder; genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve bir çok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmaya çok elverişlidir. Şeklindeki ifadesiyle dağ silsilesinin jeopolitik durumunu ayrıca izah etmektedir. Adı geçen eserde bölgenin coğrafi yapısı ve stratejik önemi hakkında, antik yazarlardan Xsenophon'un pasinler'den Taokh'ların (Oltu Çevresi) ülkesine ve oradan'da Bayburt'a kadar uzanan çoruh depresyonu çevre de bulunan dağ çeşitleri hakkındaki düşünce ve tesbitleri strabon tarafından doğrulandığı gibi günümüz coğrafyasıyla da uygunluk göstermektedir.

-Çoruh-Kelkil depresyonu, kuzeydoğu Anadolu'nun en belirgin kırık çizgileri arasında yer alır⁷. Paleozik bir temel üzerine oturmuş olan bu depresyonun eğimi, kuzeydoğu bölümünde giderek azalır. Çoruh-Kelkit oluşu ile Aşkale, Erzurum-Pasinler arasında; Kop (2963 m.) Karahalil (2900 m.) Yesirgöl (3300 m.), Dumlu (3200 m.), Kargapazarı (3288) dağları uzanmaktadır. Bu dağ kütleleri, kuzeyden Çoruh'a, güneyden Karasu'ya karışan bir çok yan dereyi besleler⁸.

-Aşkale-Erzurum-Pasinler Depresyonları: Batıda Karasuyun kaynak bölümü, merkezi kısmında Erzurum Ovası, doğuda Pasinler Ovası ve Horasan ovalarından oluşur⁹. Bu depresyonlar Fırat (kolu Karasu) ve Aras yoluyla hem Basra Körfezi, hem de Hazar Denizi ile bağlantı kurmuş birer açık havza durumundadırlar¹⁰.

Temel özellikleriyle incelediğimiz bu morfo tektonik özelliklerin tabii sonucu olarak bölgenin sadece Doğu Anadolu'nun değil, kafkaslar, İran ve hatta Orta Asya'nın, Batı Anadolu ve Avrupa ile bağlantı kurabilmesinde önemli rol oynar¹¹. Bu görevini tarihin eski çağlarından beri devam ettirmektedir.

6. Sfrabon, Geographika, XII, İstanbul, 1969, 111, 18.

7. S. Eriñç, Göst. Yer.: H. Doğanay, 10 vdd.

8. S. Eriñçtt, a.e., 92; T. Tarkan, 50 Yıl Armağanı I, 10.

9. A. Acar, 23 vd.; S. Eriñç, DAC, 91, İstanbul, 1953.

10. B Darkot, göst yer, 342; S. Eriñç, DAC, 100, 101, İstanbul, 1953; krs. İ. Atalay, Erzurum Ovası, 38 vdd., 52 vdd.

11. M, Pehlivan, 16.

B- İKLİM ve BİTKİ ÖRTÜSÜ

Erzurum ve çevresi Kontinental iklim kuşağında yer alır. Bu kuşak içerisinde yer alan Pasinler diğer alanlar gibi karasal özellikler gösterir¹². Yazlar kısa ve oldukça serin, kışlar yılın yarısından fazlasını kapsar ve soğuk geçer. Kar genellikle 1 Kasım 15 Nisan arasında yağar. Genellik arzetmemekle beraber bazı yıllarda 20 Aralığa kadar yağmadığını ve nadiren Haziran ayı içinde de kar yağdığı görülmüştür.

Bu sert iklime rağmen Kuzeydoğu Anadolu'daki Orman alt sınırının 1800-1900 m'den başlayarak 2500-2800 m. ye kadar ulaştığı¹³ gözönüne alındığında Pasinler'in alçak ve yüksek yapılı bitki formasyonlarıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Hasân Dede dağının arkasından Timar deresinde bodur ağaçlık ve çamlık ormanlık alan başlar kuzeye doğru dahada sıklaşarak devam eder. Karaz, Güzelova ve Pulur'da yapılan kazılar, aynı zamanda SOS, Tepecik, Altınbaşak (Kındığı) höyüklerinde yapılan kazı ve kaçak kazılarda çam, meşe, ardıç ve tahıl kalıntılarına rastlanmıştır¹⁴.

Ancak kalkolitik çağdan itibaren Orman ürünlerinin ölçsüz kullanılması ve bölgeye yönelik istilalar, acımasızca yapılan ağaç kesimi, yüksek yapılı bitki formasyonlarına telafisi zor olan zararlar vermiştir¹⁵.

Pasinler ilçesinin geçimini tarım ve hayvancılık teşkil etmektedir. Erzurum ilinin en verimli topraklarından olan Pasinler Ovası halk arasında Pasin Abat olarak kullanılmıştır. Bu verimli topraklarda daneli bitkilerden; Buğday, Arpa, Çavdar sebzelerden; yeşil fasulye, patates, lahana, salatalık, endüstriyel bitkilerden; şekerpancarı, ayçiçeği yetiştirilmektedir. Hatta tarihi kayıtlara göre Pasinler ovası, Erzurum'un zahire ambarı olarak değerlendirilmektedir. Bugün olduğu gibi her türlü büyük ve küçükbaş hayvanın beslenildiğini kanıtlayan arkeolojik tarihi belgeler bulunmaktadır¹⁶.

Hitit kralı Mursili II (M.Ö. 1344-1306)'nın yedinci saltanat yılına ait sefer kayıtlarında; Hayasa-Azzi kralı Anniya'dan Hitit ülkesinden gaspettiği ve savaş nedeni olan sığır ve koyun sürülerini iade etmesi istenmektedir¹⁷.

Çekirdek topraklarını Erzurum çevresinin oluşturduğu Diauehi krallığının, Urartu krallarından Argisti I (M.Ö. 786-764) ye ödemek zorunda

12- B. Darkot, 1A, 93 (1977), 341; H. Doğanay, Erzurum'un Şehirsel Fonsiyonları, 18.

13- S. Erinç, DAC; 30.

14- H.Z. Koşay-K. Turfan, Belleten 91 (1959), 353 vdd;

15- M. Pehlivan, 18.

16- H.Z. Koşay, Belleten 91 (1959), 353 vd.; H.Z. Koşay, E. Vary, Pulur, Kazısı, 24 vd.

17- A. Goetze; Die Annalen, 97 vdd;

olduğu vergi listesinde: "... 100 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 16000 küçük boynuzlu sığır" ve ayrıca her yıl için "... boğa, 100 inek, 500 koyun, 300 binek atı" yer almaktadır¹⁸.

Argisti I'den yaklaşık 400 yıl sonra aynı topraklardan geçen Xenophon'un kayıtlarında; hem o dönemin hayvan potansiyeli ve türlerini hem de hayvancılığın bölgedeki insan hayatı için nedenli önemli ve ne kadar nüfus ettiğini bulmak mümkündür¹⁹.

C- AKARSULARI

Pusudere, Tuylar, Deliler ve Büyükdere suları Pasinler'in 1 km batısında birleşerek Kaleçayı adını alır²⁰. Bu çaya; kasabanın doğusunda kuzey dağlardan gelen ügümü, Esendere dereleri, Güneydeki dağlardan çıkan: Kurdi Nalbant dereleri ile Bingöl dağlarından çıkıp Mescitli deresini geçtikten sonra sınırlarımızda akan ve Çobandede köprüsü altında Kaleçayı'na karışan Aras, Yağan beldesi önünde bu nehre karışan Gücür ve Güzelhisar suları vardır.

Herodotos, Aras (Araxes) nehri hakkında "... Arax'da Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür.... Arax'ın yalnız bir ağız engele çarpmadan Hazar (Caspia) denizine dökülür."²¹ demektedir. Strabon'da buna benzer ifadelerle Aras nehrini tıtır. "... söylendiğine göre Arax nehri bir çok kollara ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Hazar (Caspia) denizinden Hirkanya denizine dökülür...."²².

Pasinler ovasının bu bol sularla sulanma imkanına sahip olması ve verimliliği tarihin eski çağlarından beri yerleşim alanı olarak seçilmesinin ve bugünde burada yaşayan insanlar için kıymetini ve hayatiyetini devam ettirdiği açık bir gerçektir. Halen tarım alanlarının ve yerleşim merkezlerinin akarsu etrafında yoğunlaşması, insan akarsu ilişkilerinin en belirgin kanıtıdır.

D- YOLLAR

Pasinler, tarihin çeşitli dönemlerinde askerî ve ticarî amaçla kullanılan yolların geçiş kavşağındadır. Doğudan ve batıdan, Kuzey ve Güney'den gelen yolların birleştiği bir alanlar olması, aynı zamanda çevre ilçelerle, bölgelere

18. G.A. Melikisuili, UKN, no. 128,

19. Anabasis, IV. V, 25.

20. M. Vural, Erzurum, 1993, 93-94.

21. Herodotes I. 202.

22. Strabon, XI, 8, 6: ayr. bak., XI, 4, 2.

ulaşma bakımından büyük imkanlara sahip olması, Pasinler'in önemini tarih boyunca korumuştur. Bugün İstanbul'dan Kars'a oradan Ermenistan ve Azerbaycan, İran topraklarına uzanan transit yolun Pasinlerden geçmesi büyük önem arz etmektedir.

Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelip Hasankale üzerinden İran'a ulaşan bu transit yol, Horasan'da Kafkaslardan gelen yollarla kesişmektedir. Bu mevkide güneye ayrılan kol, Tahir Gediği'ni aşdıktan sonra, Eleşkirt-Ağrı istikametinden Doğu Bayezıt, Gürbulak üzerinden İran'a varır²³. İran transit yolu Ağrı mevkiinde Van-Erciş-Patnos üzerinden gelen bir başka yolla birleşip, Urartu krallarının kuzey ve kuzeybatıya yapmış oldukları seferlerde kullanmış oldukları buyol²⁴, Hakkari ve Van çevresini Erzurum'a bağlayan en kısa yoldur.

Ayrıca Pasinler'den Muş iline kolayca gidilebilecek bir karayolu vardır. İlçeyi güney komşuları Karayazı ve Tekman ilçelerine bağlayan yollarda bu yolun bir koludur.

Erzurum ve çevresine, Urartu krallarından Menua (H.Ö. 810-786) ve Argisti I (M.Ö. 786-764) "Geçit ülkeleri (KURKA-SİE)" adını verirler²⁵. Diauehi Krallığı üzerine yapılan seferlerden bahseden bölgemizdeki Urartu yazıtları, Pasinler ve Horasan çevresinde bulunmaktadır. "Geçit ülkeleri" tanımının kullanıldığı birinci yazıt Menua dönemine ait olup Yazılıtaş mevkiindedir. Bu "Geçit Ülkeleri" sıfatını Pasinler'de hak etmektedir.

M.Ö. 4. yüzyıl başında Pasinler-Oltu üzerinden Çoruh Vadisine geçerken yolu üzerindeki "dağ geçitleri"ne dikkat çeken Xenophon'da, Urartu krallarının kullandığı tanımı bir kez daha görmek mümkündür²⁶.

Pasinler'in bu jeopolitik önemi yanında doğal zenginliğede sahip olması eski çağlardan beri yoğun bir iskana ve hatta istilalara uğramasına sebep olmuştur. Pasinler'in ve çevresinin Sos, Küçük Tuy, Beşiktepe, Tepecik, Altınbaşak (Kındığı) gibi eski yerleşim merkezleri, Anadolu'nun, Kafkaslar'ın ve hatta ön Asya'nın tarihine ışık tutacak arkeolojik ve tarihi potansiyele sahip olduğunu ve bunların gün yüzüne çıkarılmasının aciliyet gerektirdiği kanaatini rahatlıkla söyleyebiliriz.

23- S. Erinç, göst. yer.: H.Z. Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip tarihi, 10.

24- M.T.Tarhan, urartu döneminde kullanılan yolları; Ordu ve yaya yolu (Ticaret Yolu) gibi tasnif ederek ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. M.T.Tarhan, UNK, 84 (L) vdd. o. Belli, Urartu Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, 115 vd.

25- C. F. Lehmann-Haupt, armenien II/2, 738, 778 vd.

26- M. Pehlivan, En Eski Çağlarda Erzurum ve Çevresi, Erzurum 1984, 26.

II. HASANKALE ve ÇEVRESİNİN TARİHÖNCESİ ÇAĞLARI

A- Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik DÖNEMLER

Paleolitik (Yontma Taş) çağ hakkındaki ilmi araştırmalar Anadolu'da 20. yüzyılın II. yarısında başlamıştır. Bu araştırmalar gittikçe yaygınlık kazanarak Paleolitik insan ve kültürlerinin varlığı buzullar ve buzulararası devirlere yeni Pleistosen zamana kadar izlenebilmiştir¹.

Erzurum ve çevresinde daha yeni başlayan ve gittikçe gelişen Prehistorik kültürle ilgili çalışmalar, henüz oluşum safhasındadır. Yapılan kazı ve araştırmaların sonuçları değerlendirilecek olursa, Paleolitik ve Kalkolitik sonrasına ait yaygın iskan izlerine rastlanmasına rağmen bu iki çağ arasındaki Mezolitik (Orta Taş) ve Neolitik (Yeni Taş) çağlarla alakalı somut verinin bulunmadığı açıkça görülür². Bu kazı ve araştırma çalışmalardan Hasankale pek az nasibini almıştır. Zaten Mezolitik ve Neolitik kültürüne ait verilerin bulunmamasında ki en önemli nedende oluşum safhasındaki çalışmaların kesintiye uğraması veya tamamlanmamış olmasıdır. Bu çalışmalar devam ettirilirse bilhissa son Kalkolitik çağ ve Eski Tunç Çağ boyunca gelişen ve Karaz Kültürü adı verilen kültürün orjin bölgesi kabul edilen Hasankale ve çevresindeki höyükler de kazılar yapılırsa hem Karaz Kültürü hem de Paleolitik ve Kalkolitik çağ arasındaki Mezolitik ve Neolitik kültürüne ait önemli somut veriler elde edileceğine ve bu konulardaki bilgi ve yorumlara daha yenilerinin ekleneceğini ummaktayız.

Zira buzul devri sonrası, yani Holosen'den itibaren, Anadolu'nun iklimi, flora ve faunasında olumlu gelişmelerin, insan hayatında önemli değişikliklere yol açtığı bilinmektedir³.

Anadolu'da uygun çevre şartları yanında, paleolitik insanın ihtiyaç duyduğu aletlerin malzemesini teşkil eden kuarts, obsidyen ve bozalt gibi taşların yer, yer ve bloke bulunması yoğun bir iskana imkan sağlamıştır⁴.

Anadolu'da bu çağa ait çalışmalar 1884'de İ.E. Guater'in Birecik civarında bulduğu Aşöleen (Acheuleen) teknikteki bir elkaltasının ilim

1. İ.K. Kökten, DTCFD V/2 (1947), 224 vd.

2. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum, 1984, 28 vd.

3. U. Esin, İlk Üretimciliğe Geçiş I, 12 vdd, 23 vdd.

4. İ.K. Kökten, DTCFD V/2 (1947), 225 vd. Ayn. Yz., III. T.T. Kong. 1948; DTCFD XI (1953), 197.

dünyasına tanıtılmasıyla başlar⁵. Uzun bir aradan sonra, Prof. E. Pittard, 1928 yılında Adıyaman'ın Çakal vadisindeki araştırmalar sırasında çakmak taşından yapılmış aletlerle karşılaşmıştı⁶. Aynı yıllarda Ş.A. Kansu, Pirin (Adıyamana bağlı) mevkiinde kırmızımsıtrak çakmak taşından tipik Musteriyen (Mauterien) bir uc ele geçirir⁷. Jon der Osten, Malatya yakınındaki keysun bölgesinde Paleolitigin bütün evrelerini içeren istasyonlar tesbit ederek bu konudaki çalışmalara yeni boyutlar kazandırır⁸. Zamanla Türk ilim adamlarının Antalya (Beldibi, Kaain, Belbaşı, öküzini, kumbucağı), İsparta (Kapalıin), Alanya (Kadıni) ve Hatay Saman dağdaki mağaracık mağaraları, Adıyaman (Potaşlı mağaraları) da yaptıkları sistemli araştırmalar, Anadolu'nun büyük bir bölümünde Paleolitik çağın yaşandığını isbatlamıştır⁹.

Paleolitik çağa ait taş aletlerden daha önemli kalıntıları, Anadolu'nun güney ve doğusundaki tesbit edilmiş olan mağara ve kaya resimleri oluşturmaktadır. Bu çağın kültür evresine toplayıcılık ve avcılık denilmesine rağmen bu dönem insanının besin üretiminden yoksun olması onların yaratıcı güçten yoksun olduğu anlamına gelmez. Zira, Paleolitik insanın kültür seviyesini duyu ve düşüncelerinin olgun bir düzeye eriştiğini yukarıda saydığımız mağaralardaki resimlerle boyalı figürler kanıtlamaktadır¹⁰.

Kars'ın Kağızman ilçesine bağlı Camuşlu köyünde, Kurbağça Mağarası ve iki ana bölümden oluşan Yazılıkaya'da yüzlerce Stylize insan ve hayvan figürleri yer alır¹¹. Kazıma tekniği ile yapılan bu resimler, K. Kökten tarafından Paleolitik çağın orta ve son dönemlerine tarihlenmiştir¹². Van'da yaklaşık 76 km. uzaklıktaki Yedisalkım (Eski Put) köyü ve 8 km Kuzeydoğusundaki Bihri mevkiinde O. Belli'nin tesbit ettiği, kırmızı aşı boyası ile yapılmış "hayvan üzerinde tanrı, "İnsan" ve "Güneş Kursu" motiflerini ihtiva eden renkli mağara resimleri Anadolu için ünik özellik ve değerinde olup, Fransa, İspanya'da ünlü Franko ve Castillo mağara resimleriyle mukayese edilmektedir¹³.

1956 yılından itibaren, M. Uyanık tarafından Hakkari'nin sat dağlarının Gevarik vadisinde ve Tirişin yaylasında yürütülen çalışmalar sırasında

5. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum (1984), 29.

6. M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 29.

7. Ş.A. Kansu, Ülkü XIII. (1929), 477-479; ayn. yz., Antropoloji 19-22 (1939) 330-335.

8. L. Delaporte, RHA 16 (1934), 129-154.

9. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınları Cilt 1, Sy. 12.

10. M. Pehlivan, a.e., Erzurum, (1994), 30.

11. İ.K. Kökten, Ata. Konf. V, 1975, 95 vdd. H. Karpuz, "Çamuşlu'da Yontmataş Çağı Kaya Resimleri", Bilim ve Teknik 112 (1977), 1-5.

12. Bak. K. Kökten, göst. yer.

13. O. Belli, T.D. 28-29 (1975), 1 vdd.

binlerce kaya resmi tesbit edilmiştir¹⁴. Kazıma tekniğiyle yapılan bu resimlerle Adıyaman-Malatya yolu üzerindeki Palanlı mağarasının oyma teknikli figürleri¹⁵ yaklaşık 10.000, 6000 yıl öncesine tarihlenmiş olup Doğu Anadolu'daki benzerleriyle anlamlı bir bütünlük oluştururlar.

Bu tür araştırmaların pek az yapıldığı Erzurum çevresinde¹⁶ Paleolitik çağla ilgili çalışmaların önemli bir kısmı İ.K. Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁷. Çevredeki ilk buluntuyu ise K. Alot tesbit eder¹⁸. Bazalttan, Levalluvaziyen teknikte yapılmış olan bu yonga (eclat) alet, 103 mm uzunlukta, 57 mm genişlikte, 22 mm kalınlıktadır. Erzurum-Hasankale arasında tesbit edilen diğer buluntular, Şelleen (Chelleen) ve Orinyasiyen (Orignocien) tekniklerde olup çevrenin Paleolitik kronolojisini tamamlamaktadırlar¹⁹. Ayrıca Erzurum'un 20 km kuzey doğusunda ve Dumlu civarındaki Volkanik taş yataklarının açık iş yeri olarak kullanıldığı kanıtlanmış²⁰ ve böylece Erzurum ve çevresinin Alt Paleolitik'den itibaren iskan gördüğü kesinlik kazanmıştır.

B- KALKOLİTİK VE ESKİTUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRLERİ

Geç Neolitik evreden sonra başlayan Bakır-Taş anlamında ki Kalkolitik çağ, taşın yanında Bakırında yani madeninde az miktarda kullanılmaya başlandığı "İlk üretim Safhası" olarak tanımlanan çağa verilen addır. ANadolunun bir çok yerinde, M.Ö. 5400-3200/3000 yılları civarında yaşanan Kalkolitik çağ kültürleri²¹, değişik coğrafi şartlar, kültürel farklılık ve etnik yapılardan kaynaklanan nedenlerle farklılık arz etmektedir²².

Hasankale ve çevresindeki tesbit edilen eski yerleşim merkezleri Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı bakımından çözüm bekleyen zenginliklerle doludur. Ancak Tilkitepe (Şamramalı)²³, Karaz²⁴, Pulur²⁵, Güzelova²⁶, kazıları

14. M. Uyanık, Belleten XXXII (1968), 97 vdd.

15. M. Uyanık, 2.

16. H.Z. Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, 32-34.

17. İ.K. Kökten, Belleten 27 (1943), 601 vdd.; Belleten 32 (1944), 659 vdd; DTCFD 111/5 (1945), 465 vdd.

18. İ.K. Kökten, DTCFD XI/2-3-4 (1953), 196; M. Şenyürek, DTCFD II/3 (1944), 350-351.

19. H.Z. Koşay, 50. Yıl Armağanı I, 42.

20. H.Z. Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, 12.

21. B. Alkım, 69 vdd.

22. B. Alkım, göst. yer.

23. E.B. Reilly: TTAED 4 (1940), 145-178.

24. H.Z. Koşay, III. T.T.Kong. (1948), 165-169.

25. H.Z. Koşay- H. Varry. Pulur Kazısı, Ankara, 1964.; H.Z. Koşay, VI. TT Kong., 1967, 14-15.

26. H.Z. Koşay-H. Vary. Güzelova Kazısı, Ankara, 1967.

bölgede çeşitli dönemde yapılmış olan sistemli incelemeler²⁷ ve nihayet Keban Barajı gölü alanında gerçekleştirilen kurtarma çalışmaları²⁸ özellikle son Kalkolitik'den itibaren Doğu Anadolu'da Erzurum ve Çevresinin yoğun bir iskanın varlığını kanıtlamaktadır.

Gelecekte yapılacak kazılar ve araştırmalar, çözüm bekleyen problemleri çözeceğine aynı zamanda konuya yeni boyutlar kazandıracığına inanıyoruz.

Bölgeler arası farklılıklar arzeden Kalkolitik Çağın Anadolu'da Erzurum ve çevresinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bunun nedeni ise son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250-2000/1750) devam eden daha çok da keramiği vasıtasıyla tanımlayabildiğimiz bir kültürün en eski unsurlarını taşıyor olmasındandır. Bu keramik tek renkli (Monokrom) ve yiv-oluk (insize) tekniğiyle dekore edilmiş olup Trans Kafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzeybatı-İran'a kadar etkisini duyurmuştur. Arkeoloji literatürüne ilk kez tesbit edildiği höyüğün adıyla geçmesine rağmen, son kırk yıl içerisinde yapılan kazı ve araştırmaların ışığında terminolojisi ve kökeniyle ilgili pekçok görüş ortaya atılmıştır²⁹.

Pasinler'de bu kültürün önemli unsurlarını çevresiyle beraber taşıdığı ve Erzurum içinde bir merkez niteliğinde olduğu bilinmektedir. Sos ve Tepecik 1941 yılından beri bilinmesine rağmen, Beşiktepe Altınbaşak (Kındığı), Küçük Tuy ve Bulamaç kazı ve incelemeler açısından bakırdirler. Pasinler ve çevresinin izahını yapmadan önce, Karaz Kültürü'nün Terminolojisi ve kökeni ile oalakalı tesbitleri ve bu kültürün genel özellikleri hakkında bilgi sunmayı uygun buluyoruz.

1. Karaz Kültürü'nün Terminolojisi ve Kökeni

Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca varlığını hiç kesintisiz bir şekilde devam ettiren "Karaz Kültürü" denilen daha önceleri ise "Khirbet Kerak/Bet Yerah" olarak tanımlanan (İsrail literatüründe) bu kültürün Ön Asya da görüldüğü dönem, radyo-karbon ve tipoloji tarihlemelerine göre (M.Ö. 3250-1750)'lere yerleştirilir. Bu kültürün terminolojisi hakkında bir çok değişik teklifler, ortaya atılmış, ileri sürülmüş olmasına rağmen ilmi değerlendirmeler, ortaya çıkan gerçekler bu kültüre orjin bölgesi olarak kabul edilen "Karaz"ın

27. K.Kökten, Belleten 27 (1943), 601-613.

28. H.Z. Koşay, VII. T.T. Kong., 1972, 53-56; Keban Projesi Pulur Kazısı, 1968-1970, Ankara 1976.

29. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum, 1984, 34.

ismiyle tanımlamak mantığını, zorunluluğunu doğurmuştur. Yapılan terminolojik tekliflerden buzalarını aktarmak yerinde olacaktır.

Sovyet bilim adamlarından O. M. Dzhaparide ve T. N. Chubinishvili "Kura-Aras Kültürü"³⁰ terimini kullanırlar. B.B. Piotrovskii ve F.İ. Krupnov ise "Trans Kafkasya'nın Enneolitik Kültürü"³¹ demeyi önerirler. Bu iki görüşde Sovyet topraklarında ki buluntuları ifade edebilir. Fakat bu kültüründiğer merkezlerinin durumunu izah ve ifadeden yoksundur.

Bu kültür için kullanılan diğeri bir terim ise "Trans Kafkasya Bakır Çağı"³² veya "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keremiği"³³ şeklindedir.

Urumiye Gölünün doğusunda yeralan Yanık Tepe'nin mimari kalıntılar vermesini dikkate alan R.H. Dyson, "Yanık Kültürü"³⁴ gibi değişik bir ifade kullanmıştır. Bunun yanısıra "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı"³⁵ ve "Eski Trens Kafkasya Kültürü" tanımları da bilim adamlarınca daha yaygınca kullanılmıştır. Ancak M. Pehlivan, bu ifadelerin kültürü tüm yönleriyle yansıtamıyacağını, yansıtmasının mümkün olmadığını belirterek, Erzurum ve çevresinin bu kültürün Anavatanı³⁶ olabilecek özellikler taşıdığını ifade etmekte. Ayrıca, son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen bu kültüre "Karaz Kültürü" onunla ilgili karamiğe ise "Karaz Keramiği" adının verilmesini dahaya uygun bulmaktadır³⁷.

Terminoloji konusunda olduğu gibi, köken, etnik köken konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Buna rağmen yapılan kazı ve incelemeler neticesinde "Karaz Kültürü"nü orjinal bulguları ve verileriyle köken, etnik köken konusunda aşağıda bahsedeceğimiz gibi neticelendirilmiştir.

Karaz Kültürü'nün yayılma alanındaki merkezlerde yapılan araştırmalarda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Örneğin, S. Hood, orjin bölgesi olarak Kafkasların güneyini Kura-Aras Havzasını kabul eder³⁸. G. Childe anavatanının Gürcistan'da aranmasına işaret etmektedir³⁹ G.M. Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini Asyanik göçlere ve istilalara

30. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç. Erzurum, 1984, 35.

31. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç. Erzurum, 1984, 35.

32. R. Amiran, I EJ II/2 (192), 96 vdd.

33. D.M. Long, Armenia, 70.

34. D.M. Long, Armenia, 70.

35. R.H. Dyson, "The Archoeological Evidence of the Millennium. B.C. on the Persian Plateau", CAH II, 1968, 14-16.

36. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç. Erzurum, (1984), 36.

37. M. Pehlivan, Erzurum, (1984), 37.

38. S. Hood, AS I (1951), 117 vd.

39. V.G. Childe, New Light on the Most Ancient East, 219.

bağlamaktadır⁴⁰. Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen W. Orthmann⁴¹ ve R. J. L. S. Braidwood'ler bu homojen kültürün çıkışını Kuzey Suriye, Amuk (H)'a kadar yayılışını az yada çok sayıdaki savaşlar sonundaki meydana gelen göçlerle izah eder. Ancak Orthmann, Kuzey Suriye ve Amuk buluntularının Doğu Anadolu Prehistorik keramiği ile ilgili olduğunu belirtirken⁴², Braidwood'ler keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında ararlar.

Karaz Kültürü'nün kökeni konusunda Türk bilim adamları ise Erzurum ve çevresini hedef göstermektedir⁴³. Bu kültürün "Ana Vatanı" olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı kabul etmenin imkansız olduğunu belirtmektedirler⁴⁴. Bu kültürle alakalı ilk yerleşmelerin Doğu Anadolu, Kura Aras vadilerinde yani Güney Kafkasya'da meydana geldiği konusunda ilim adamları arasında önemli bir ayrılık bulunmamaktadır⁴⁵.

Sovyet tarihçilerinin, köken konusundaki Kura-Aras havzasında ısrar etmelerine rağmen bu havzadaki en eski yerleşim merkezlerinin Neolitik Çağ'a ait buluntular vermemesi bu bölgenin Karaz Kültürü'nün ana vatanı olamayacağını ortaya koymuştur⁴⁶. Böylece geriye tek alternatif olarak Doğu Anadolu bölgesi kalıyor. Bu bölgenin'de elazığ, Malatya civarınının, Batı ve Güney'den gelebilecek etkilere açık olacağından arjinal kültüre sahip olamayacağı kanaati vardır. Böylece coğrafi yapısı itibariyle çağdaş kültürlere kapalı bir merkez durumundaki Erzurum ve çevresindeki ovalar (Erzurum Ovası, Pasinler Ovası) ki bu ovalar kültürünün Anavatanını oluşturmaktadır⁴⁷. Bu bilgiler ışığında Hasankale, Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 3250-2000/1750) devam eden bilhassa da keramiğiyle ilmi literatürde yerini alan Karaz Kültürü'nün orjin bölgesi, ana vatanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece prehistorik yerleşim merkezi olarak tesbit edilmiş olan höyükler (sos. Tepecik, Beşikte, Altınbaşak)'in bir kaz daha atıştığı tarihsel önem ortaya çıkmaktadır.

40. G.M.A. Hanfmann, AJA 55/4 (1951), 360.

41. W. Orthmann, Die Keramik, 83 vd.

42. W. Orthmann, 84.

43. H.Z. Koşay, III. T.T. Kong., 1943, 167 vd. H.Z. Koşay-H. Vay, Pulur Kazısı, 25 vd.

44. A. Erzen, EAU, 14-15.

45. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç; Erzurum, 1984, 41.

46. M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 41.

47. M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 41-42.

Karaz Kültürü'nün etnik köken konusundaki araştırmalar kesinlik kazanmıştır. Mevcut arkeolojik ve tarihi bulgular bu kültürün Hurrilerle alakalı olduğunu ortaya koymaktadır⁴⁸.

Bilindiği gibi Hurriler M.Ö. III binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim ve tek unsur olarak, tarım ve hayvancılıkla hayatlarını idame ettiriyorlardı. Eski Tunç Çağı II (M.Ö. 2500-2000)'nin sonlarına doğru, muhtemelen hayat tarzlarının gereği (Konar-Göçerlik) ve Doğu Anadolu'daki otlakların hayvan ihtiyaçlarına cevap vermemesi üzerine göç etmişlerdir.

Otlakların hayvanlarının ihtiyaçlarına cevap vermemesi üzerine göç etmek zorunda kalan Hurriler, farat kıyısını takip ederek Amuk ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistine kadar yayılmışlardır⁴⁹. Büyük gruplarla bu göçlerin belirli aralıklarla gerçekleştiği son göçlerin (M.Ö. 2000) Anadolu-Mezopotamya arasındaki Assur ticaret faaliyetlerini kesintiye uğrattığı kazım olmamakla birlikte kuvvetle ihtimal dahilindedir⁵⁰

Hurriler'in bu göçleri aynı zamanda Karaz Kültürü'nün de sahipleri, temsilcileri olmaları münasebetiyle, Kuzey Suriye ve Filistin bölgesine bu kültürü, keramiği taşımış olmaları ve bu yeni unsurun o bölgede yerleşmesi ve köksalması bakımından önemli bir tarihi hadise niteliğindedir. Hatta Karaz Kültürü'nün anavatanı olarak Kuzey Suriye ve Filisti'i gösteren ilim adamları, Hurriler tarafından o bölgeye götürülen keramiğe ait çıkan bulgulara dayanmaktadır. Fakat bu bulgular yukarıda izah edildiği gibi Türk bilim adamlarınca orjin bölgesinin özelliklerini tam taşımadığı ortaya konulmuştur.

II. KARAZ KÜLTÜRÜ'NÜN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bugün de olduğu gibi, Doğu Anadolu'daki nüfusun büyük bir çoğunluğu son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı (M.Ö. 3250-2000/1750) boyunca tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur, Güzel Ova ve 1 Haziran 30 Temmuz 1994 tarihleri arasında Avusturalya Melbourn Üniversitesinden Dr. Antonio Giuseppe SAGONA başkanlığındaki heyetin yapmış olduğu kazılarda, Çömlek, kapak, küçük çanak, Delici Alet, Fibula, Bilezik, Hayvan Figürü, kemik tarak, Ağırşak, kemik oyuncak, Kuş figürü parçası, yanmış buğday tanelerinin Sos höyükte çıkarılması Hasankale ve çevresinde ki o dönemin yaşama biçimi hakkında

48. A. Erzen, EAH, 15-16.

49. A. Erzen, Göst. yer. H.Z. Koşay, Belleten 91 (1959), 354.

50. N. Baydur, Kayseri Tarihi, 37. vdd.

yeterli bilgi vermektedir⁵¹. Bu tür bir hayat tarzı, kültürünün sahipleri olan Hurriler'e sürekli hareket etme kabiliyeti kazandırmıştır.

Bu bakımdan Karaz Kültürü veya İlk Hurri Kültürü adının verildiği bu kültürün başta gelen özelliği, geniş alanlara yayılması ve yayıldığı alanlara bütün unsurlarıyla hakim olmasıdır⁵². Kültürün bu özelliğine bağlı olarak Trans Kafkaslar'dan Filistine, Elazığ-Malatya çevresinden Kuzeybatı İran'a kadar genişlediği, yayılma özelliği gösterdiği bilinmektedir.

Karaz Kültürü'nün üzerine yapılan araştırma, inceleme, yorum ve görüşler, kendine has tekniğiyle, rengi ve süslemesiyle keramik etrafında yoğunlaşmaktadır. Bütün bu özelliğiyle keramik hakkın da bilgi vermemekte zannedirim yerinde olacaktır.

Keramiğin birinci özelliği belkide en hassas özelliği el yapımı olmasıdır. Eski Tunç Çağı II ve III boyunca bu özelliğini korumuştur. Çünkü bu çağda çömlekçi çarkı çok yaygın olmasına rağmen el yapımı özelliğini devam ettirmesi onunda ötesinde yapım tekniğinin mükemmelliği araştırmacıları şüpheye bile düşürmüştür⁵³. Düzgün ve keskin profilli olmasına rağmen yapılan mikroskopik incelemelerle onun el yapımı olduğu kesinlik kazanmıştır⁵⁴.

Çanak çömleğin türüne, cidarlarına kalınlığına ve kullanım amacına göre, hamuruna ilave edilen taşcık, kum ve çeşitli nebatın boyutlarında da değişiklik yapılabilmektedir⁵⁵.

Keramiğin ikinci önemli özelliği tenekli (Monokrom) olması ve astarlı olan Karez çanak çömleğinde açkının vazgeçilmez bir unsur olmasıdır⁵⁶. Deri ve tahtaya bağlı olarak yapılan açkıya bağlı olarak keramik parlak bir görünüm kazanır. Süsleme genellikle; Paralel, helezoni veya kesişen çizgilerden oluşur. Bu dekorasyon çeşitli çanak çömlek üzerinde yiv-oluk (insize) veya kabartma tekniğiyle uygulanmıştır⁵⁷.

Karaz Kültürü'nün özelliklerin'den biride mirmaride kendini gösterir. Khirbet Kerak'da, Yanık Tepe'de ve Senfaut'de bütün unsurlarıyla tesbit edilen Yuvarlak Planlı yapılar, bu kültürün sahiplerinin Hurriler'in hayat

-
- 51- H.Z. Koşay-K. Turfan, Belleten 91 (1959), 353 vd. H.Z. Koşay-H. Vary, Pulur Kazısı., 19 vdd.
 52- D.M. Lang, PHDDC, 47 vd.
 53- G. Arsebük, Altınova, 48 vdd.
 54- M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum, 1984, 49.
 55- M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 49.
 56- W. Orthmann, Die Keramik, 80 vd.
 57- G. Arsebük, Altınova, 48 vd.

tarzından kaynaklanmış geleneksel mimarilerini yansıtmaktadır⁵⁸. Portatif ocaklarla ısıtılan bu evler, tek girişli, 4-13 m. çapında olup son derece kullanışlıdır⁵⁹.

Genel özelliklerini aktarmaya çalıştığımız Karaz Kültürü'nün etnik olarak Hurri Kültürü'nün fensilcilerinin Doğu Anadolu'dan Güneye koymaları ve M.Ö. 2000'lerden itibaren Kafkaslar üzerinden meydana gelen göçlere bağlı olarak bölgenin kültür yapısında önemli değişikliklerin olmasını ihtimal dahilinde gören M. Pehlivan Erzurum ve çevresinde tarihi çağların başlangıcına kadar (M.Ö. XIV. yüzyıl) bu değişikliğe şahitlik edecek arkeolojik ve tarihi kalıntıların bulunmadığı görüşündedir⁶⁰.

Bu bilgiler ışığı altında, Hasankale ve çevresinin bu kültürün (Karo Kültürü) yayılım alanı içerisinde önemli bir merkez durumunda olduğu yıllardan beri bilinmektedir. Erzurum'da Pulur, Güzelova ve Karazda yapılan kazıların yanısıra, Hasankale'de Sos höyük hariç diğer yerlerde kazılar yapılmamış olup bakir höyükler bakımından zenginliğini korumaktadır. Sos höyükte 1941-44 lü yıllarda kazılar yapıldığı gibi 1 Haziran 30 Temmuz 1994 tarihleri arasında Avustralya Melbourn üniversitesi öğretim elemanlarından oluşan bir heyet tarafından yeni bir kazı çalışması yapılmaktadır. Sos'la birlikte diğer hiç el değmemiş olan höyük ve yerleşim merkezleri doğal afetler ve insanlar tarafından tahrip edilmektedir. Önemli bir kültürün orjin merkezi olan Hasankale ve çevresindeki bu yerleşim merkezlerini daha ayrıntılı bir şekilde tanıtmayı uygun buluyoruz.

SOS (YİĞİTTAŞI) HÖYÜK

Sos Höyük, Pasinler-Erzurum karayolunun 13. km.sinde, yoldan 1 km kuzeyde eski adı "SOS" yeni "Yiğittaşı" olan köyün ortasında yer almaktadır. Köy bu höyüğün etrafında kurulmuş olup höyük köyün ortasında kalmıştır. Höyüğün Kuzeyi oldukça dik olduğundan fazlaca bir tahribata uğramamış olmasına karşın, doğu, güney ve batı yarlarda yer yer höyüğün tepesine ulaşan köy evleriyle yoğun bir tahribata uğratılmıştır. Gerçek sınırlarının tesbit edilmesi mümkün olmamakla beraber, tepede 500-600 m²'lik bir alanda tahribat izi azdır. Höyüğün yüksekliği ana tabandan yaklaşık 20 m. dir 33x15 m. boyutlarındaki Sos höyükte ilk ilmi kazı ve araştırma İ. Kılıç Kökten

58- A. Erzen, EAU, 15-16.

59- M. Pehlivan, 50.

60- M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 43-44.

tarafından 1941-44'lü yıllarda yapılmış olup, Paleolitik, Son Kolkolitik ve Eski Tunç Çağı yerleşim merkezi olarak tesbit edilmiştir.

1987 yılında Erzurum müzesi tarafından yapılan ve Atatürk Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümü öğretim elemanlarının katılımıyla gerçekleştirilen ve höyüğün iki ayrı noktasında yapılan çalışmalarda dört ayrı kültür belirlenmiştir. Bu çalışmalar tepe ve yamaçtaki kesitlerle sınırlı kalmıştır. Çalışmalara daha sonra devam edilmemiştir. Tesbit edilen kültürler Hellenistik I. Bin, II. Bin ve III. Bin kültürleridir. Hasankale ve çevresindeki höyükler içerisinde ilmi araştırma ve kazıların yapıldığı tek höyük olan Sos höyükte elde edilen zengin tarihi bulgular bizi el değmemiş diğer höyükler hakkında da tahminler ve yorumlar yapmaya sevketmektedir.

Sos höyükde en son 1 Haziran 30 Temmuz 1994 tarihin de Avustralya Melbourn Üniversitesi öğretim elemanlarından Dr. Antonio Giuseppe SAGONA başkanlığında 17 (onyedi) kişilik bir heyet, Erzurum Müze Müdürlüğünün kontrolünde 2 ay kazı çalışması yapıldı. Bu çalışmalar verimli bir şekilde devam etmiş olup, yerleşim biriminin duvarları ve bölmeleri ortaya çıkarıldığı gibi çeşitli araç ve gereçlerde bulunmuştur. Bunlar; Çömlek, Kapak, Küçük Çanak, delici alet, Oyma Aleti, Fibula Bilezik (Urartu), Hayvan Figürü, Kemik tarak, Ağırşak, Kemik Oyuncak lardan ibarettir. Son yapılan. Bu kazı ilede hem bölgenin hemde Sos höyüğü önemi birkez daha ortaya çıkmıştır. Çekilen resimlerle höyük ve kazıların son durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

1994 yılı SOS Höyük Kazı Kurul Üyelerinin listesi aşağıya çıkarılmıştır.

1- Müze Müdürü Mustafa Erkman	11- Alistair Graham PATTERSON
2- Hilmi Özkorucuklu	12- Peter Vincenet BRENNAN
3- Nurcan Yalman	13- Andrew Jomes AMASTRASIOS
4- Dr. Antonio Giuseppe SAGONA	14- Murray Allan CLANTON
5- Matasha Nicolette Me CONCHIE	15- Tamoz KIGURADZE
6- Maurice Charles SMITH	16- Anna Victoria Charlotte PARKER
7- Bronwyn DONGLAS	17- Malcolm David Allan Mc KAY
8- Meaghan Elizabet WILSON	18- Elizabeth Jane HOPKINS
9- Jennifer Kay ZIMMER	19- Ian Donald Mc. PNEE
10- Kepel John TURNOUR	20- Claudia SAGONA

ALTINBAŞAK (KINDIĞI) HÖYÜK

Bu höyükde Hasankale'nin 7 km Güneydoğusunda kurulmuş olan (Kındığı) köyünde bulunmaktadır. Eski ismi Kındığı yeni ismi Altınbaşak olan köyün hemen yanında 46x20 m. boyutunda ki höyük Kureli çayının bitişiğinde Kuzey-Güney doğrultusunda uzanmaktadır. Höyüğü incelediğimizde bilhassa defineciler tarafından yapılmış kaçak kazı izlerine rastladık. Bu kazılar neticesinde birçok çukur oluşmuş ve hatta bu çukurların içerisinde insan kemiklerine, kafa tasına rastlamak mümkün. Çekilen resimlere bakıldığında böyle bakir bir höyüğün hoyrat ellerce dünya metarı para için kazılması ve bilinçsizce tahrip edilmesi, bizlere Eskiçağ adına ışık tutacak verilerin gözler önünde yok olması tarih ilmi açısından büyük bir talihsizliktir.

TEPECİK HÖYÜK

Tepecik Höyük, Hasankale'nin 10 km. doğusunda kurulmuş olan aynı adı taşıyan köyde bulunmaktadır. Bu höyükde SOS höyük gibi köyün ortasında kalmış olup Kuzeyi hariç diğer tarafı evlerle örtülüdür. Yine höyükle ilgili resimlere bakıldığında kaçak kazı işlerini görmek mümkündür. 20x25 m. boyutundaki höyük yıllar önce tescilli yapılmış Eski Tunç Çağı yerleşim merkezidir. Tepecik höyük de ilmi araştırma ve kazılardan nasibini almamış, zenginliğini ve bizlere ışık tutacak bilgileri bağrında yıllar geçmesine rağmen taşımaktadır.

BEŞİKTEPE HÖYÜK

Beşiktepe Höyük, Hasankalenin 12 km. Güney doğusunda ki Tepecik köyünden 2 km. doğuda bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 50x20 m. ebatlarındaki bu höyükde de hiç bir ilmi kazı ve araştırma yapılmamıştır. Bu höyükde yaptığımız incelemelerde de kaçak kazı izlerine şahit olduk. Bu kaçak kazı izleriyle beraber Höyüğün her cepheden görünümünü resimlemeye çalıştık. Bu noktada şunu ifade etmeliyiz ki bizim yapabildiğimiz höyüklerimizin resimlerini çekip coğrafi konumlarıyla tanımak ve elimizden geldiğince tarihi değerlerini değerli araştırmacı tarihçilerin görüşleri doğrultusunda ifade etmektir.

KÜÇÜK TUY HÖYÜK

Çok geniş bir alanı kaplayan bu höyüğümüz Erzurum Hasankale yolunun 20 km.sinden 3 km Kuzeyde bulunmaktadır. İsmi verdiği veya aldığı köyün hemen yanı başında doğusundadır. Bolca taşlık olan bu höyüğün diğer

höyüklere nazaran daha fazlaca tahrip edilip kazıldığını gördük. Bu durumun sebebini araştırdığımızda değerli Hocam M. Pehlivan ve köylülerden, höyük toprağının sağlam bir kerpiç malzemesi özelliği taşıdığını ve bundan dolayıda çevre köyler tarafından bolca taşınıp kullanıldığını öğrendik. Tabii bu ifadeler aynı zamanda bizde Karoz Keramiği için K. Tuy höyüğün önemli bir hammedde durumunda olabileceği fikrini uyandırdı. Yine bu höyükle ilgili çektiğimiz resimlere bakıldığında höyüğün rastgele nasıl yok edildiğini ve ilmi araştırmalardan ne kadar nasibsiz kaldığını görmek mümkündür.

BULAMAÇ HÖYÜK

Hasankale-Erzurum yolunun 8 km sinde Bulamaç suyunun batısındadır. Kaçak kazılar ve köylülerin toprak ihtiyacı sonucu hemen hemen tamamı tarlalaştırılmıştır.

Yukarıda ayrıntılı olarak tanıtmaya çalıştığımız Hasankale ve çevresindeki höyükler, yerleşim merkezleri, paleolitik Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı ve bu çağlara ait kültürlerden olan "Karaz Kültürü" diğer bir ifadeyle "Hürri Kültürü" nünde önemli bir merkezi dukumundadır. Çok yeni ve kıymetli bilgileri bağrında depo etmesine rağmen bu yerleşim merkezleri ilmi araştırmalardan pek nasibini alamamıştır. Sadece tesbit etme seviyesinde kalan değerlendirmeler ümit ediyoruz ki kazılarla dahada zenginleşir ve ait olduğu çağla ilgili yeni verilere ve yorumlara sebep olur.

III. HASANKALE'NİN TARİHİ ÇAĞLARI

Doğu Anadolu'nun tarihi çağları geç başlamıştır. Jeopolitik önemi köklü bir kültürün merkezini, orjin bölgesini oluşturmasına rağmen, Erzurum çevresinin, Hasankale'nin durumunu Doğu Anadolu'dan soyutlamak mümkün değildir¹.

Çevredeki en erken "Yerel Yazıtlar" özelliğini taşıyan Hasankale ve Sarıkamış yazıtları M.Ö. 8. yüzyıla, Urartu krallarından Menua ve Argisti I'ye aittir². Ancak bir bölgenin veya toplumun tarihi çağlarının başlaması için sadece yöresel dildeki kayıtların bulunması gerekmemektedir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, Hititler'in başkenti Hattusa (Boğazköy)'da ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler, bölge tarihini aydınlatan en eski kayıtlar olarak dikkatimizi çeker³.

Çivi yazılı belgeler'den anlaşılacağı üzere, Hititler Marassanta/Marassantiya (Kızılırmak) yayı içerisindeki çekirdek ülkelerine komşu olan Anadolu topraklarına, Yukarı Memleket (KUR URU UGU-Tİ) ve Aşağı Memleket (KUR-URU SAP Lİ-Tİ) tanımlamaları ile ikiye ayırmışlardır⁴. Bu iki bölge içerisinde pek çok siyasi ve etnik grup yer almaktadır.

M.Ö. XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III (M.Ö. 1410-1390), Suppiluliuma I (M.Ö. 1385-1345) ve Mursili II (M.Ö. 1344-1306) yukarı memlekete komşu olan Hayaza Karallığı ile zaman zaman savaşmışlardır. Güçlü Hitit orduları karşısında bağımsızlık mücadelesi veren Hayaza ve halki hakkında bilinenlerin hepsi bu savaşların etrafında yoğunlaşır. Bu nedenle Boğazköy arşivindeki yazılı belgelerle, Erzurum ve çevresinin de yer aldığı Kuzey Anadolu'nun tarihi çağları başlamıştır⁵

A- HAYASA KRALLIĞI DEVRİ

1- Siyasi Tarihi

Hayasa halkı ve ülkesi hakkında bilgi veren çivi yazılı belgeler, Mursili II döneminde kaleme alınan veya kopyası çıkarılan tabletlerden oluşur⁶. Bu tabletlerden biri Hititlerin Hayasa'ya karşı düzenledikleri ilk seferlerden

1. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum, 1984, 52.
2. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien II, 732-33, 738-778.
3. M. Pehlivan, 52-53.
4. F. Kınalı Arzava, 7.
5. M. Pehlivan, 53.
6. M. Pehlivan, Erzurum, 1984-54.

bahseder⁷. Tabletlerdeki ifadeler Mursili II'ye aittir. Mursili II'nin anlatımına göre, babası Suppiluliuma o tarihlerde henüz bir prenster-Hayasa üzerine yürümek amacıyla Samuha'dan ayrılır. Ancak yolu üzerinde, sürekli Hitit topraklarına saldıran Kaska kabilelerine rastlayınca onlarla savaşmak zorunda kalır Suppiluliuma onlara kayıplar verir ve esirlerle Samuha'ya döner. Bu arada Suppiluliuma'nın bölgeden ayrılışını fırsat bilen Kaskalar ve Hayasalılar Yukarı Memlekete girerek yağma ve tahribe başlarlar. Suppiluliuma tehlikeyi uzaklaştırmak için ikinci kez Samuha'dan ayrılmak zorunda kalır. Bu seferi sonunda özellikle'de Yukarı Memleket ve Azzi toprakları arasında yer alan Kuzey Doğu Kafkaslarına önemli bir darbe vurmuş olur. Buna bağlı olarak, Tuthalya III'nin ölümüne kadar Kuzey Doğu Kafkasları'nın Hitit sınırlarını zorlamadıkları bilinmektedir⁸.

Bu hadiseden sonra (Muhtemelen M.Ö. 1395) Hitit-Hayasa ilişkilerinde önemli gelişmeler meydana gelir. Hitit tabletlerinde Hayasa-Azzi kavramları sıkca ve birbirine pek yakın olarak kullanılmaktadır. Bu da ilim adamlarının dikkatini celbetmiştir. Bunun üzerine ilim adamları acaba Azzi başka bir ülkemizdir Yoksa Hayaba-Azzi özdeş kavramlar mıdır? Diye araştırmaya koyulmuşlardır. Siyasi tarihi neticelendirmeden Azzi kavramı üzerinde durmanın ferekli olacağı kanaatindeyiz.

2- Azzi Kavramı

İlim adamlarından Goetze yayınladığı bir makalesinde Hayasa-Azzi özdeşliğinden bahseder⁹. Azzi'yi Hayasa'nın bir parçası olarak göstermiştir.

J. Friedrich, Azzi adının bazen Hayasa yerine kullanıldığını belirterek "Azzi, Hayasa'nın Hititlere yakın bir parçasıdır" ifadesiyle Goetze'ye katılmaktadır¹⁰. N. Andotz'a göre ise bu iki kelime eş anlamlıdır¹¹. H.Z. Koşay ise önceleri Azzi-Hayasa'ya komşu bir krallık olarak benimsemiştir¹²ü. Daha sonra bu fikrinden vazgeçmiştir.

Yukardaki görüşlere dikkat edilirse Hayana-Azzi özdeşliğinde hem fikir oldukları gözlenir. Zaten Hitit-Hayasa tarihi incelendiğinde bu durum kendiliğinden ortaya çıkacaktır¹³. Bir diğer hususta Hayasa'nın sınırlarının

7. E. Cavaignac, REA (1930), 229-244.

8. M. Pehlivan, 54.

9. A. Goetze, BHA I 51930), 24-25.

10. A. Goetze, AO 27/2, 1928, 25-26.

11. E. Cavaignac, Suppiluliuma et Son Temps, 13 vd.

12. J. Friedrich, MUAEG 34/1

13. H.Z. Koşay, Belleten 91, 1959, 350 vd. H.Z. Koşay-H. Vary, Pulur Karızı, 6

nerelerden ibaret olduğu meselesidir. Bu konuda da ilim adamlarının araştırmaları söz konusu bu nedenle Hayaza Krallığı'nın sınırlarını belirtmek, incelediğimiz Hasankale ve çevresi açısından da önemlidir.

3- Hayasa'nın Sınırları

Yaptıkları araştırma ve incelemeler neticesinde ilim adamları Hayasa Krallığı'nın sınırları konusunda bizleri aydınlattıkları gibi, yol gösterici de olmuşlardır. İlim adamlarının görüşlerini yazmadan şunu söylemek istiyoruz ki, Erzurum ve Çevresi tabii bu sınırlar içerisinde Hasankale ve çevresinin Hayasa Krallığı'nın sınırları içerisinde olduğu birazdan ifade etmeye çalışacağımız görüşlerin ortak bir neticesidir. Bu durum Hasankale ve çevresinin tarihi zenginliklerle dolu olması bakımından bizleri sevindirmiştir.

A. Goetze, Hayasa'yı Hitit topraklarının doğusuna yerleştirerek ilim alemine en eski görüşlerden birini sunmuş olur¹⁴. E. Cavaignac da 1936'da yayınlanan bir eserinde, Hayasalıların dağlık bölge de Suppiluliuma ile mücadeleye girdiğini işaret ederek, Hayasa'yı Kuzey Doğu Anadolu'ya yerleştirmeyi uygun bulur¹⁵. ona göre Hayasa'nın sınırları Yeşilirmak'tan Van Gölü'ne kadar uzanır.

J. Friedrich'de Hayasa'yı Doğu Anadolu'nun dağlık mıntıkasına yerleştirmelidir der¹⁶. Erzurum ve çevresinde kazıları gerçekteştiren H.Z. Koşay özellikle Hayasa ülkesini Kuzey Doğu Anadolu'ya, Erzurum civarına yerleřtirir¹⁷.

N. Adnotz, dönemindeki bütün belgeleri, verileri değerlendirdikten sonra Erzurum ve çevresini çekirdek Hayasa ülkesi olarak tescil eder¹⁸. M. Pehlivan, doğal çevre şartlarını ve siyasi olayların neticelerini dikkate alarak, çekirdek Hayasa topraklarını, Erzurum-Giresun ve Rize'nin de güney batısı arasında kalan bölgeye lokalize etmeyi uygun bulmaktadır¹⁹. Tekrar siyasi tarihe dönecek olursak;

Uzun bir zaman devam eden Hoyasa-Hitit mücadelesi politik bir evlenmeyle neticelenmiştir. Zaten hiçbir zaman, Ön Asya'nın en güçlü ordularına sahip olan Hitit devleti, Hoyasa'yı tam manasıyla hakimiyet altına

14. A. Goetze, AO 27/2, 1928, 25-26.

15. E. Cavaignac, Suppiluliuma et Son Temps, 13 vd.

16. J. Friedrich, MUAEG 34/I, 1930. 106.

17. H.Z. Koşay, Belleten 91, 1959, 350 vd. H.Z. Koşay-H. Vary, Pulur Kazısı, 6.

18. N. Adontz, Histoire 'd' Armenie, 28 vd. F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, 140.

19. M. Pehlivan, 1984, 62.

almamış, istila edememiştir²⁰. Bu da Hoyasalıların hareket ve mücadele kabileyetleriyle olduğu kadar, iskan ettikleri toprakların jeomorfolojik yapısıyla da yakından alakalıdır²¹. Suppiluliuma muhtemelen Hayasa Savaşları sırasında Hitit menfaatleri için çalışan Hukkana/S'ı kız kardeşiyle evlendirdiği gibi Hayasa Kralı olmasını da sağlamıştı.

Saltanatının 10. yılını (M.Ö. 1334) Hayasa'nın sınır bölgelerinde geçiren Mursili II, mevsimin kısa olması üzerine, Hoyasa ahalisinden saldırmazlık sözü alarak Hattuşaya döner. Ertesi yılı (M.Ö. 1333/32) Hoyasa'ya tekrar bir sefer daha yapar ve arzu ettiği sonucu alıp Mursili II'nin bu seferinden sonra Hayasa Krallığı, Hitit dünyası için problem olmaktan çıkmış ve muhtemelen Erzurum'un Kuzeyi ile, Doğu Karadeniz arasında kalan "Çekirdek Hayasa Topraklarında varlığını sürdürmüştür²². Tuthaliya IV (M.Ö. 1260-1230) zamanında bir kez daha Hitit kayıtlarında yer alan²³ Hayasa adını takibeden döneme ait çağdaş kaynaklarda rastlamak mümkün değildir.

4- Toplumun Yapısı ve Yönetim Şekli

Tarih yazıcılığının Hititlerle başlamış olmasına rağmen Hayasa ile ilgili metinlerde "Dil" ve "Etnik" konuyla alakalı hiç bir kayıt bulunmamaktadır. O döneme ait, arkeolojik verilerin azlığı göz önünde bulundurulduğunda, şimdilik Hayasa'lıların hangi ırka mensup oldukları ve ne çeşit bir dil kullandıkları konusunda kesin bir hüküm vermenin imkansız olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır²⁴.

Hitit-Hayasa mücadeleleri esnasında yapılan antlaşmaların içeriğinden, Hitit Krallarının çeşitli konulardaki dolaylı açıklamalarından ve Hayasa'lıların sürdürdükleri hayat tarzından hareketle, onların "Sosyal Yapısı", "Aile Yapısı" ve "Yönetim Şekli" hakkında bazı görüşler ileri sürülmüştür²⁵. Örneğin Hayasa'lıların "Yarı-Cumhuriyet" yönetimine sahip olduğunu önerenler olduğu gibi²⁶, aile geleneğine ve Suppiluliuma'nın antlaşma metninin bir yerinde "... siz biraz medenisiniz" şeklindeki hitabına bakarak "barbar" olarak nitelendirenlerde vardır²⁷. Hoyasalıların yönetim şekli ve hayat

20- M. Pehlivan, 1984, 62.

21- M. Mehlivan, 1984, 63.

22- E. Cavaignac, Le Probleme Hittite, 51 vd.

23- M. pehlivan, 1984, 72 vd.

24- M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 73.

25- M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 73.

26- E. Cavaignac, RNA 1 (1930), 15.

27- M. Varga, Eski Anadolu'da Kadın, 57.

tarzının Doğu Anadolu'da mevcut olan kültür geleneğinden kaynaklanmış olabileceğini²⁸ söyleyenlerde bulunmaktadır.

B- URUATRİ-NAİRİ KONFEDERASYONLARI DÖNEMİ

Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) saltanatının ilk yıllarında "... Uruatri ülkesi başkaldırdı..."²⁹ diyerek Uruatri ülkesine karşı sefer düzenlediğini belirtmektedir.

Tikulti-Ninurta I (M.Ö. 1244-1208) zamanında "Nairi Ülkeleri" tanımını kullandığını görürüz. Assur şehrindeki bir sarayın yeni den inşasını gösteren yazıtta, "... Nairi ülkelerinin 43 kralı, savaşmak için yerlerini aldılar onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kankırı ile dağların çayları ve derelerini sel haline getirdim..."³⁰ sözleriyle "Nairi Ülkeleri" tanımını kullanır.

Erzurum ve çevresi hakkında bilgi veren ayrıntılı yazıtlara ancak Assur tahtına (M.Ö. 1115-1077) tarihlerinde çıkan Liglath-pileser zamanında rastlanır. Kral, Assur'daki Anu-Adod tapınağının köşesine yerleştirilmiş, dört kil prizmadan aluşan ve saltanatının ilk beş yılına ait olayların yer aldığı "Prizma Yazıtı"nda Nairi ülkesinin 23 kralına karşı mücadelesinden bahseder. Ayrıca bölgenin coğrafi zorluklarından, dağlardan engebelerden, bozkırlardan, firat nehrinden söz etmektedir³¹. Nitekim urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan Salmanassar III'in olanları kayıtlarda etraflıca anlatırken Dayaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde Yani Urartu'nun Kuzey Doğusuna düşen toprakları gösterir³². Bunlardan önemlisi Diauehi/Dayaeni'den bahseden ve Urartu krallarının dan Menua, Argisti I'ye ait yerel yazıtlar; Hasankale, Horasan Sarıkamış arasındaki sahada tesbit edilmiştir³³.

1- URARTU EGEMENLİĞİ DÖNEMİ

Doğu Anadolu'yu istila etmek amacıyla Assur akınlarının tehlikeli boyutlara vardığı M.Ö. XIII. yüzyılda, Hayasa dönemindeki teşkilatlanmaya³⁴ benzer bir birlik etrafında toplanmaların yoğunluk kazandığı görülür. Salmanassar I ilk seferi sırasında bahsettiği Uruatri ülkesini "3 gün" gibi kısa

28. M. Pehlivan, 74.

29. M.T. Tarhan, An Ar VIII (1980), 1982, 70 vd.

30. A. Erzen, AEU, 20, Çilingiroğlu Altan, Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları, Bornova, 1994, s. 6.

31. M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 78 vd., Ceylan Alparslan. Eski Anadolu'da, Devletler Arası İlişkiler ve Antlaşmalar. Erzurum, 1994 (Basılmamış doktora tezi) sy. 180 vdd.

32. ARAB I, 662, 686.

33. M. Pehlivan, 79.

34. N. Adontz, Historie d'Armenie, 26.

bir zamanda kontrol altına almışken, takip eden yüzyıl boyunca Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü kapsayan ve istilacılara karşı direnen "Uruatri", "Nairi" ülkeleri tanımlarıyla karşılaşırız³⁵. Urartu krallarının kökeni karaz kültürünün sahipleri Hurrillerle ilgilidir³⁶.

Uruatri-Nairi konfederasyonlarının gerçek anlamda birleşmeleri, Salmanasser III'in kayıtlarında yer verilen Arame ve Madır Burç yazıtlarında adı geçen sarduri l'in babası Lutipri/Yapturi tarafından gerçekleştirilmiştir³⁷. M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından itibaren kuruluşunu tamamlama yolunda önemli adımlar atan ururtu Kralları Assur'un inkırazından da istifadeyle, sistemli genişleme, yayılma politikası içerisine girdiler³⁸.

C- Diauehi/Daya (e) ni Krallığı Dönemi

1- Assur-Urartu Kaynaklarına Göre Daya(e)ni/Diau(e)hi Hakkında Görüşler

Assur yazıtlarında Tiglat-Pileser I'den itibaren adı geçen Daya(e)ni, M.Ö. XIII. yüzyıl sonrası "Urartu Nairi Konfederasyonları"na dahil krallıklardan biridir³⁹. Yine Tiglat-Pilezer döneminde konfederasyonların sınırları belirtilirken "... Tumme'den Dayaneyi'ye kadar..." şeklinde ifadeler mevcuttur⁴⁰. Salmanassar III'den yarım yüzyıl sonra ise Menua ve Argisti I'e ait Urartu yazıtlarında "Dieuehi" kuzey doğu Anadolu'daki en güçlü ve zengin krallık olarak ifade edilir⁴¹. Assur ve Urartular tarafından aynı değerle gösterilen Daya(e)ni/Diau(e)hi konumu hakkında zamanla değişik görüşler ileri sürülmüştür.

J.W. Kinnier-Wilson, Salmanassar III'in kullandığı "... Fırat'ın kaynağına kadar yürüdüm, Asia. Dayaeni'nin Kralı ayaklarıma kapandı..." sözlerini dikkate alarak konumu için Karasu'nun (Fırat'ın Batısı) kaynağına yakın topraklarda gösterirken, klasik yer ismi Taik/Tao ile Diauehi'nin aynı kökten gelebileceğine işaret eder⁴².

C.A. Burnay'se 1966'da, geniş topraklara sahip olan Dayaeni'yi yoncalı yazıtı yakın bölgeye, Bulanık-Malazgirt ovasına yerleştirmeyi uygun

35- G.A. Melikisvili, Nairi-Urartu, 58.

36- M. Pehlivan, 81.

37- M.T. Tarhan, göst. yer.

38- Oktay Belli Urartular, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.

39- M. Pehlivan, Erzurum, 1984, 82.

40- ARAB I, 236, 270-319.

41- G.A. Melikisvili, UKN, 128.

42- J.W. Kinnier-Wilson, Iraq XXIV/2 (1962), 104, 106 vd.

bulur⁴³. Fakat 1971 yılında ise Dayaeni'nin sınırlarını genişleterek, Erzurum ovalarından, doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar uzanan bölgede gösterir. Ayrıca Aşkale-Tercan arası bölgeyi çekirdek Diauehi ülkesi olarak kabul eder. Ona göre Erzurum'un doğusundaki Hasankale' ovasında Diauehi ülkesine dahildir⁴⁴.

U. Salvini, Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh'un kaynak bölgesini göstererek⁴⁵ bu konudaki en çok benimsenen görüşlerinde temsilcisi olmaktadır.

Diauehi'nin doğu sınırını Araş vadisinin ortakısına kadar götürülenler olmasına rağmen, genel olarak önerilerin büyük bir kısmı Malazgirt-Bulanık ovası ile Erzurum çevresi ve Çoruh'un kaynak bölgesi etrafında yoğunlaşmaktadır.

Bütünler kaynak ve görüşlere dayanarak M. Pehlivan ise bölgenin jeopolitik önemini de gözönüne alarak, Sarıkamışla-Aşkale arasında kalan toprakları "Çekirdek Diauehi ülkesi" kabul ettiğini belirtiyor. Ancak M.Ö. XIII. yüzyıldan Urartu krallığına kesin olarak bağlandığı VIII. yüzyıl ortalarına değin; Kuzeyde Çoruh Vadisinin, güneyde ise Erzincan-Varto arasında çizilecek hatta kadar genişleyen sahanın etki alanları içerisinde kaldığına inanmaktadır⁴⁶.

Diauehi Krallığının son dönemlerini kapsayan Menua (M.Ö. 810-786) ve Argisti I (M.Ö. 786-764) ye ait yazıtlarla takibedilebilen siyasi olaylar bu konudaki tesbitlere ters düşmemektedir⁴⁷.

2- MENUA, ARGİSTİ I DEVRİ ve SONRASI

Başkenti Van (Tuspa) olan Urartu Krallığı her alanda, askeri, mimari vb. Menua ve Arzisti I zamanlarında Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline geldi⁴⁸. Bu krallar gittikçe artan insan ve doğal kaynak ihtiyacını karşılamak için yanlarındaki, çevrelerindeki krallık veya prensliklere karşı yoğun seferler düzenlemişlerdir. M.Ö. 9. yüzyılda urartu Krallığının kuzey ve kuzeydoğuya doğru açılmasına engel olan Diauehi Krallığı iki sefer sonrası urartu sınırlarına dahil edilmiştir⁴⁹.

43. C.A. Burney, AS XVI, 1966, 59 vd.

44. C.A. Burney, göst.yer.

45. M. Salvini, Nairi e Ur(u)atri, 22-23.

46. M. Pehlivan, 85 vd.

47. M. Pehlivan, 85 vd.

48. M. Pehlivan, 85.

49. M. Pehlivan, 85.

Bu seferlerin bazı safhalarını Erzurum-Horasan yakınlarındaki yazılıtaş⁵⁰ ve Horasan-Sarıkamış ilçeleri arasındaki, sarıkamışa bağlı Zivin⁵¹ (Sügütaş) deki yazıtlardan öğreniyoruz⁵². Öğrenilenlere göre bu seferlerin ilki Kral Memua zamanında gerçekleştirilmiştir⁵³. Erzurum yazıtlarından en iyi korunmuş⁵⁴ olan ve muhtevalı olanı Yazılıtaş'dır. Kral Menua, Diauehi krali kenti Sasilu'yu ele geçirmiş kralı Ulupursi(ni)⁵⁵ esir ederek külliyetli miktarda tribut almış ve seferini Diauehi ülkesine bağlı seseti ülkesinin⁵⁶ diğer bir ifadeyle "Geçitler ülkesi"⁵⁷ nin sınırı Zua'da⁵⁸ tamamlamıştır. Burada "Geçit Ülkeleri" tabiri Hasankale-Tortum arasında yer almış olmalıdır.

Ayrıntılı olmamalarına rağmen bu iki yazıttan M. Pehlivan bazı sonuçlar çıkarmanın mümkün olduğunu söylüyor, şöyleki: Öneğin Yazılıtaş'da geçen Seseti, Baltulhi ve Haldirirulhi ülkeleri Diauehi toprakları içerisinde gösterilmiştir. Bu durum dört küçük krallığın oluşturduğu fakat bunların içerisinde Diauehi'nin daha etkili olduğu bir "Diauehi konfederasyonları" nı akla getirmektedir⁵⁹.

Yazılıtaşta ise özellikle krallığın pek çok şehir ve kalesinin bulunduğu belirtilmektedir⁶⁰. Bölgenin yoğun bir nüfusa sahip olması ise geniş uovaların, zengin yeraltı kaynaklarının, tabii yolların bulunmasına transit ticaret gelirin etkili olabileceği düşünülebilir.

Arzisti I (M.Ö. 786-764) tahta çıktığı ilk yıllarda Diauehi yi tamamen kontrol altına alabilmek için Erzurum çevresine ikinci bir sefer daha düzenler⁶¹. Argisti'de Menua gibi Kral Kenti Sosilyu ele geçirmiş, daha sonra "Geçit Ülkeleri" sınırında yer alan Zua'ya yönelmiştir. Askeri icraatdan sonra yönetimde değişiklikler yaparak Diauehi'yi kesin olarak Urartuya bağlamıştır⁶².

-
50. F.W. Kanig, HCHI, no. 23.
 51. F.W. König, HCHI, no. 24.
 52. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, Erzurum, 1984, 86.
 53. M. Pehlivan, EEÇE ve Ç, 86.
 54. C.F. Lehmann-Haupt, CICH, no. 278.
 55. G.A. Melikisullı, Die Urartaische Sprache, 37, 44.
 56. S.M. Kastikay, 79.
 57. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien II/2, 30-31.
 58. M. Pehlivan, 86.
 59. M. Pehlivan, 86.
 60. Bk. HCHI, no. 23, I, U
 61. Bk. HCHI, no. 82.
 62. M.T.Tarhan, An Ar IX (1983), 302.

Arzisti l'den sonra Urartu kayıtlarında Diauehi adına rastlanmaz⁶³. Xsenophon'un geri dönüşü sırasında iki ay kaldığı (M.Ö. aralık 401- Ocak 400) Doğu Anadolu topraklarıyla ilgili gözlemleri, gerek coğrafi açıdan, gerek bölgede mevcut yoğun nüfusun hayat tarzını izah bakımından, Urartu sonrası elimizdeki tek yazılı kaynağı oluşturmaktadır⁶⁴. Xsenophan bahsettiği Hellen ordularıyla mücadele eden dağınık kabilelerin, Urartu'nun yıkılışından sonra Doğu Anadoluya hakim olan Med yada Perslerin soyundan değil, muhtemelen urartunun devamıdır.

63. M. Pehlivan, 89.

64. Bk. Anabariş, IV. IV. 1 vdd.

SONUÇ

<<Eski çağlarda Hasankale ve Çevresi>> konulu bu çalışmamızda Hasankale'nin coğrafi yapısı ve konumu, jeostratejik önemi ve jeomorfolojik yapısını incelediğimizde, insanların hayati ihtiyaçlarına cevap verecek özellikler arzettiğini gördük.

Hasankale'nin geniş ve verimli bir ovaya sahip olması, sularının bolca bulunması, ovayı kontrol edebilme ve düşman saldırılarına karşı koruyabilme imkanının mevcudiyeti, çevre bölge ve illerle rahatca irtibat kurabilme ve ulaşım bakımından fevkaledede imkanlara sahip olması, eskiçağlardan beri insanların dikkani çekmiş ve bu insanlar tarafından bu çevre iskan merkezi durumuna getirilmiştir.

İnsanların iskanı için gerekli imkanlara sahip olan Hasankale'nin eskiçağ yerleşim alanları olarak tesbit edilen, SOS, TEPECİK, BULAMAÇ, BEŞİKTEPE, KINDIĞI (ALTINBAŞAK) höyüklerinde yaptığımız inceleme ve araştırmada SOS höyük hariç diğerlerinde ihç bir ilmi araştırma ve kazının yapılmadığını tesbit ettik.

SOS höyükde ilk ilmi açalışmayı 1941-44 yıllarında İ. Kılıç Kökten yapmıştır. İ. Kılıç Kökten yaptığı bu çalışma ile bu höyüğün Paleolitik ve Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı yerleşim merkezi olduğunu belirlemiştir. Ayrıca Tepecik höyüğün de bir Eski Tunç Çağı yerleşim merkezi olduğu tesbiti İ. Kılıç Kökten'e aittir. daha sonra 1987 yılında Erzurum Müzesi ve Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bölümü tarafından bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada Hellenistik döneme ait I. Bin II. Bin ve III. Bin kültürleri tesbit edilmiştir. Bu tez çalışmasına devam ettiğimiz 1994 yılında Australya Melbourn Üniversiteninden bir hayat SOS'da 2 ay kazı çalışması yaparak; Eski Tunç Çağına urartu Roma Erken Bizans dönemlerine ait çanak çömlek, delici alet, fibula hayvan figürü ve çeşitli kapaklar çıkarmışlardır.

SOS höyükteki bu son çalışma henüz tamamlanmamış olup devam etmektedir. Fakat bu çalışmada bize bir kez daha Hasankale ve çevresinin Eskiçağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olduğunu göstermiştir.

Eskiçağ tarihi ve kültürleri açısından önemli bir merkez olmasına rağmen ilmi çalışmalara pek konu olmamış. Hasankale ve çevresindeki höyüklerde yaptığımız incelemelerde; buraların kaçak kazılarla bilinçsizce yokedildiğini gördük Kaçak kazılar neticesinde oluşan çukurların içerisinde insan kafatasına, kemiklerine ve çeşitli araç ve gereç parçacıklarına rastlamak mümkündür.

Paleolitik çağ, Kalkolitik çağ, Eski Tunç Çağına, Karaz Kültürü, Urartu, Hay, Hayasa ve Diauehi krallıklarına ait önemli bir merkez ve önemli tarihi zenginliğe sahip höyüklerde ilmi araştırma ve kazılar yapılırsa eskiçağ adına çok yeni bilgilere ve yararumlara sahip olunabileceği kanaatindeyiz.

Bizim yaptığımız, tesbit seviyesinde kalan çalışmalara biraz daha katkıda bulunmak ve yapılmış çalışmalara dayanarak Eskiçağ adına bölgenin zenginliğini bilim adamlarının dikkatine sunmaktır.

Netice itibariyle Hasankale ve çevresi yaklaşık 6000 bin yıldır değişik toplumların iskan edip, kültür ve medeniyet izlerini bıraktığı önemli bir yerleşim alanı olduğunu söyleme imkanını buluyoruz. Bölgede yapılacak olan yeni arkeolojik çalışmalar Eskiçağ adına bölgemizin zenginliğini mutlaka ortaya koyacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Hitit Yazıtları

CAVAİGNAC. E.

"Les Anneles de Suppiluliuma". REA (1930), 229-244.

CAVAİGNAC, E.

"Les Anneles de Suppiluliuma", strasburg, 1931.

GOFTZE. A. (Die Annelen)

"Die Annelen des Hatti-Reiches II" MVAEG, 38, Dramstadt, 1967.

FRİEDRICH, J., (Staatsvertrage des Hatti-Reiches II" MEVAEG, 34/1 (1930), 103-161.

2. Assur ve Urartu Yazıtları

LEHMANN-HAUPT. C.F., (Armenien, I, II/1, II/2)

Armenien Einst und Jetzt, I, II/1, Berlin 1910, 1926, 1931.

LEHMANN-HAUPT. C.F., (cich)

Corpus Inscriptionum Chaldicarum, I-II, Leipzig, 1928, 1935.

MELIKISVILI, G.A., (UKN)

Urartskie Klinoobroznye Nadpisi, Moskova, 1960.

3. Antik Yazarların Eserleri

HERODOTOS.

Historia, (Çev. A. Erhat-M. Ökmen), İstanbul, 1973.

STRABON,

Geographika, XII, (İngilizceden çeviren, A. Pekman), İstanbul, 1969

STRABON.

Geographie, XI, (Ed. ve Çev. F. Lassere), Paris, 1979

XSENOPHON.

Anabasis, (Çev. H. Ors), İstanbul, 1962.

B. Yeni Eserler

ADONTZ, N., (Histoire d'Armenie)

Histoire d'Armenie: les Orgines du xecsiecle au VI (V,J,C) Paris, 1946.

ALKIM, B., (Anatolia I)

Anatolia I: From the Beginnings to the end of the 2 nd Millenium B C.
Geneva, 1968.

AMİRAN R.,

"Connections Between Anatolia and Palestine in the Early Bronze Age", I EJ II/2 (1952), 89/103.

ARSABÜK, G., (Altınova)

Altınova'da Koyu Yüzlü Askılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İstanbul, 1974 (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü-Basılmamış Doktora Tezi).

ATALAY, İ., (Erzurum Ovası).

Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi., Ankara, 1978.

BAYDUR, N., (Kayseri tarihi)

Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul, 1970.

BELLİ, O.,

"Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri". TD 28-29 (1975), 1-40.

"Urartular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.

BURNEY, C.A.,

"A First Season of excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere". ASVI (1966), 55-111.

Ceylan ALPARSLAN, Eski Anadoluda Devletlerarası İlişkiler ve Antlaşmalar (Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994).

CİLDE, V.G., (Ancient East)

New Light on the Most Ancient East, New York, 1952.

ÇİLİNGİROĞLU, A. Urartu Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fk. Yayınları, Bornova, 1994

DARGA. M.

Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul, 1976.

DELEPORTE, L.,

Les Hittises. Paris, 1936.

DARKOT, B.,

"Erzurum". İ.A. 33 (1977), 340-345.

ERİNÇ, S., (DAC)

Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul, 1953.

ERZEN, A., (EAU)

Eastern Anatolia and Urartians. İstanbul, 1979.

ESİN, U

"Tepecik Kazısı, 1971". ODTÜ Keban Çalışmaları, 4, 1974, 109-121.

ESİN, U., (İlk Üretimciliğe Geçiş)

İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu: Doğal Çevre Sorunu:
Kültürler Sorunu, (1975), 1979, 1981.

HANFMANN, G.M.A.,

"The Bronze Age in the Near East: A Review Article", ASA 55/4
51951), 355-365.

HOOD, S.,

"Archaeological Evidence of the Millennium. B.C. On the Persian
Plateau". C. A.H II, 1968, 14-16.

KOŞAY, H.Z.,

"Pulur ve Güzelova (Erzurum) Araştırmaları". Ata Konf. I, 1964, 91-94.

KOŞAY, H.Z.- VARY, H., (Güzelova Kazısı)

Güzelova Kazısı-Ausgrabungen Van Güzelova, ANKARA- 1967.

KOŞAY- H.Z.-

"Pulur Kazısı", VI TT Kong, 1967, 14-15.

KOŞAY, H.Z.,

"Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı". VII. TT Kogn, 1972, 53.

KOŞAY, H.Z.,

"Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuara" 50. Yıl Armağanı I. 1974, 39-64.

KOŞAY, H.Z.,

"Tarihi Yollar ve Halk Bilgisi". Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1974, 63-71.

KOŞAY, H.Z.,

Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970. Ankara, 1976.

KOŞAY, H.Z., (Erzurum ve Çevresi)

Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prohistor ve Protohistuarı). Ankara, 1984.

KANSU, Ş.A., (İnsanlığın Kaynakları)

İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler. Ankara, 1971.

KINAL, F., (Drzova)

Geographie et l' historie des pays d'Arzova. Ankara, 1953.

KINAL, F.,

"Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". DTCFD XII/1-2 (1954), 77-89.

KONUĞU, E.,

Erzurum'dan Geçen Seyyahlar, Şehr-i Mübarek Erzurum. Erzurum, 1987.

KOŞAY, H.Z.

"Karaz Sondajı". III TT Kong., 1943, 165-169.

KOŞAY, H.Z.-TURFAN, K.,

"Erzurum Karaz Kazısı Raporu". Belleten 91 (1959, 349-413

KOŞAY, H.Z.-VARY, H., (Pulur Kazısı)

Pulur Kazısı: 1960 mevsimi çalışmaları raporu-Die Avorakan von Pulur: Berichtüber die Kampagne von 1960, Ankara, 1964.

KÖKTEN, İ.K., "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Rapor". Belleten 27 (1943), 601-613.

KÖKTEN, İ.K., "Orta Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". Belleten 32 (1944), 659-680.

KÖKTEN, İ.K., "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri". DTCFD III/5 (1945), 465-486.

KÖKTEN, İ.K., "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları". DTCFD XI/2-3-4 51953), 189-209.

KÖKTEN, İ.K., "Keban Barajı Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1970", ODTÜ Keban Çalışmaları 3, 1972, 3-5.

KÖKTEN, İ.K., "Kars çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılı Kaya Resimleri". Ata. Konf. V, 1975, 95-105.

LANG, D.M., (Armenia)

Armenia: Cradle of Civilization. London, 1970

ORTHMANN, W., (Die Keramik)

Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien. Berlin, 1963.

PEHLİVAN, MAHMUT., "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi. Basılmamış Doktora Tezi Erzurum, 1984.

RE İLLY, E.B., "Tilkitepedeki ilk Kazılar (1934)-Test Excavations at Tilkitepe". TTAED 4, 1940, 145-175.

SALVINI, M., (Naine ur(u)atri)

Nairi e ur(u)atri: Contributo alla storia della Formazione del regno di urartu. Roma, 1967.

TARHAN, M.T., "Urartu Devletinin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallarından "Lutipri; Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler", An. Dr VIII (1980) 1982, 69-114.

TARHAN M.T., (UNK)

M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları. İstanbul, 1978 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Kürsüsü-Basılmamış Doçentlik Tezi).

TARHAN, M.T., "The Structure of the urartian State". An. Ar IX (1983) 295-310.

UYANIK, M., "Türkiye'nin Güneydoğusunda Prehistorik Araştırmalar". Belleten XXXII (1968), 97-103.

UYANIK, M., "Anadolu'nun Güneydoğusunda Kaya Resimleri Araştırmaları".

VII. T.T. Kong, 1972, 32-38.

VURAL, M., Erzurum. 1993, 92-93.

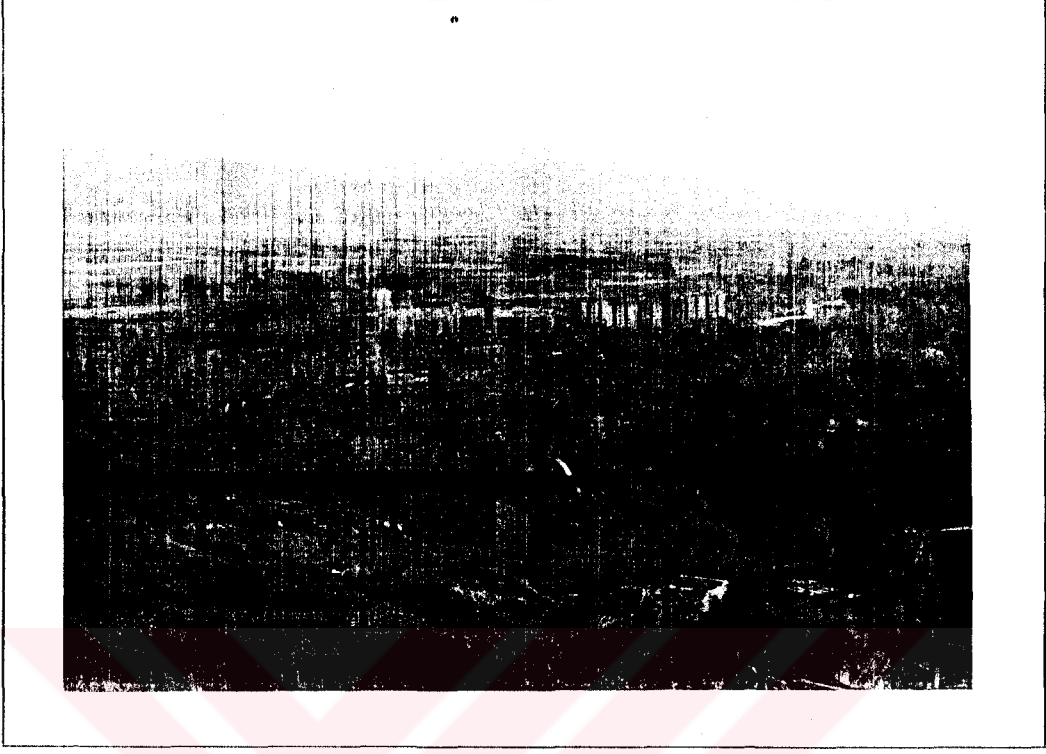
ÖZGEÇMİŞ

1967 yılında Erzurum'un Pasinler (Hasankale) ilçesinde doğdu. İlk, Orta ve Lise öğrenimini Pasinlerde tamamladıktan sonra, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü 1984-1988 tarihleri arasında bitirdi. Yedi yıl orta öğretimde öğretmenlik yaptı. Halen Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümünde Araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

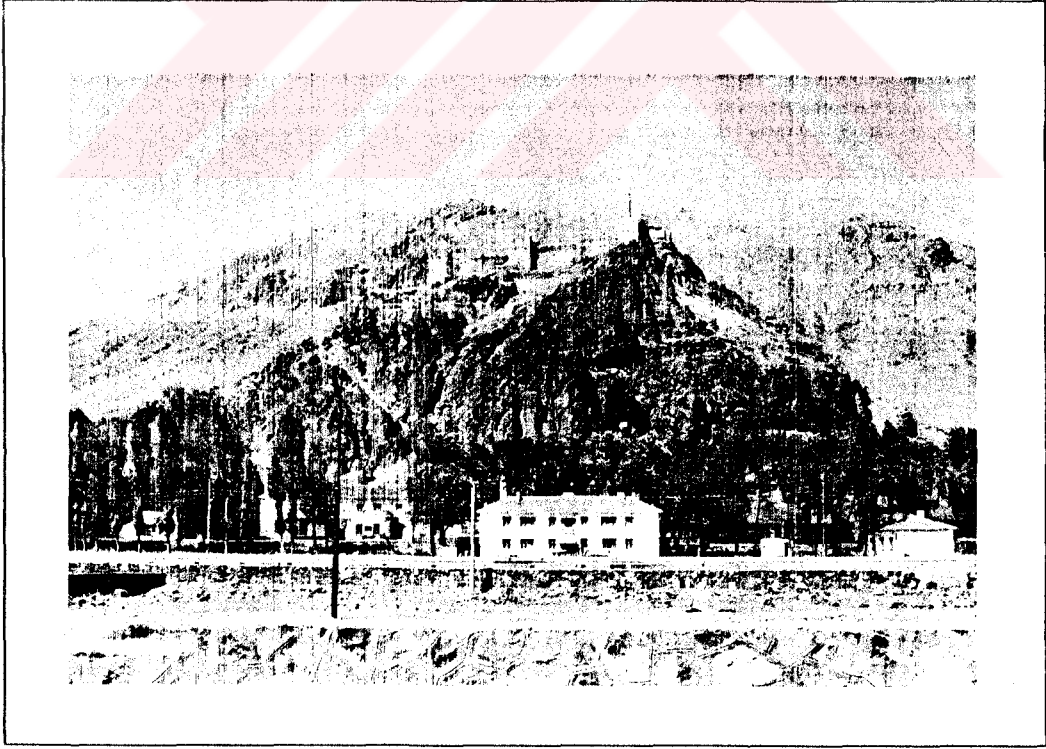

EKLER

HASANKALE

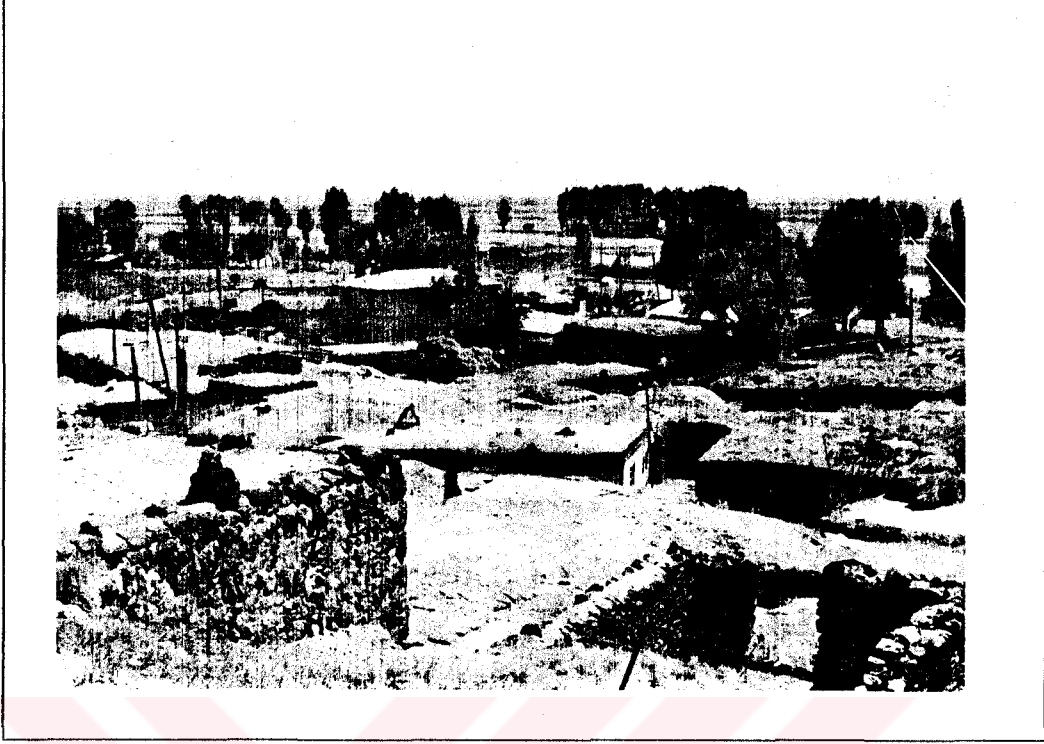

Resim I. Hasankale'nin Kaleden Genel Görünümü.

Resim II. Kale'nin ve Hasandede Dağının Güneyden Görünümü.

SOS

Resim III. SOS Köyünün Höyükten Genel Görünümü.

Resim IV. SOS Höyüğün Kuzeybatıdan Görünüşü.

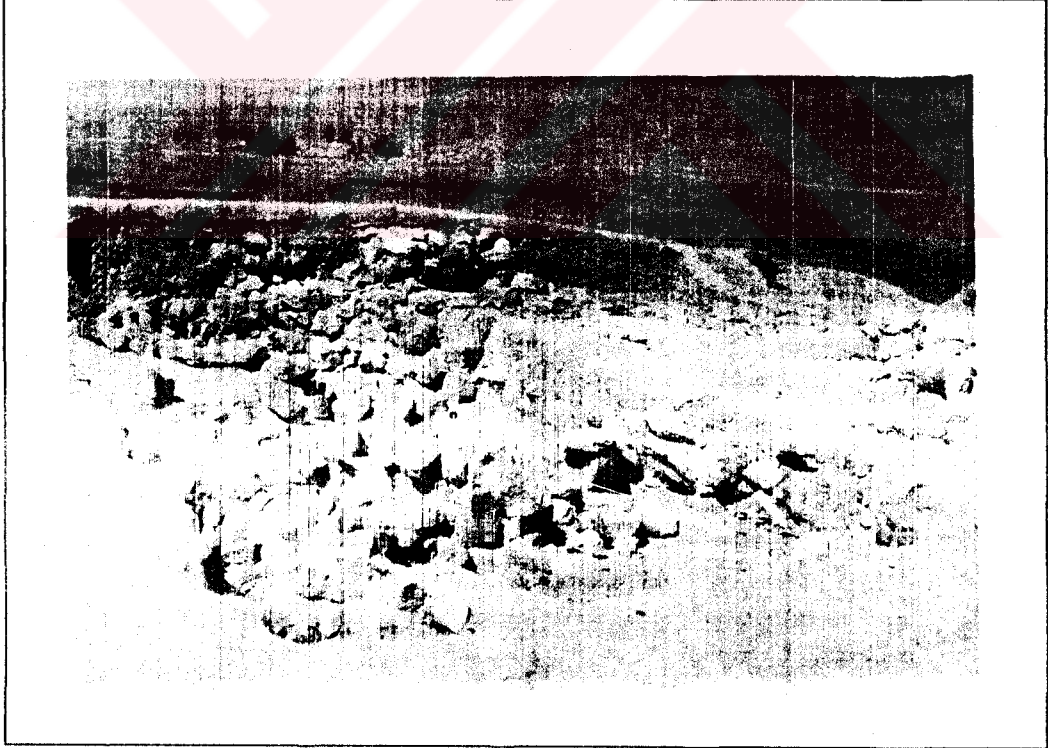
Resim V. SOS Höyükte Yapılan Resmi ve Yasak Kazılardan Bir Görünüm.

Resim VI. SOS Höyükte Yapılmış Resmi ve Kaçak Kazı İzlerinin Bir Başka Açıdan Görünümü.

Resim VII. SOS 1994 Yılında Yapılan Resmi Kazılardan Bir Görünüm.

Resim VIII. SOS Höyükte Yine 1994 Yılında Yapılan Resmi Kazı Çalışmalarının Tepeden Görünümü.

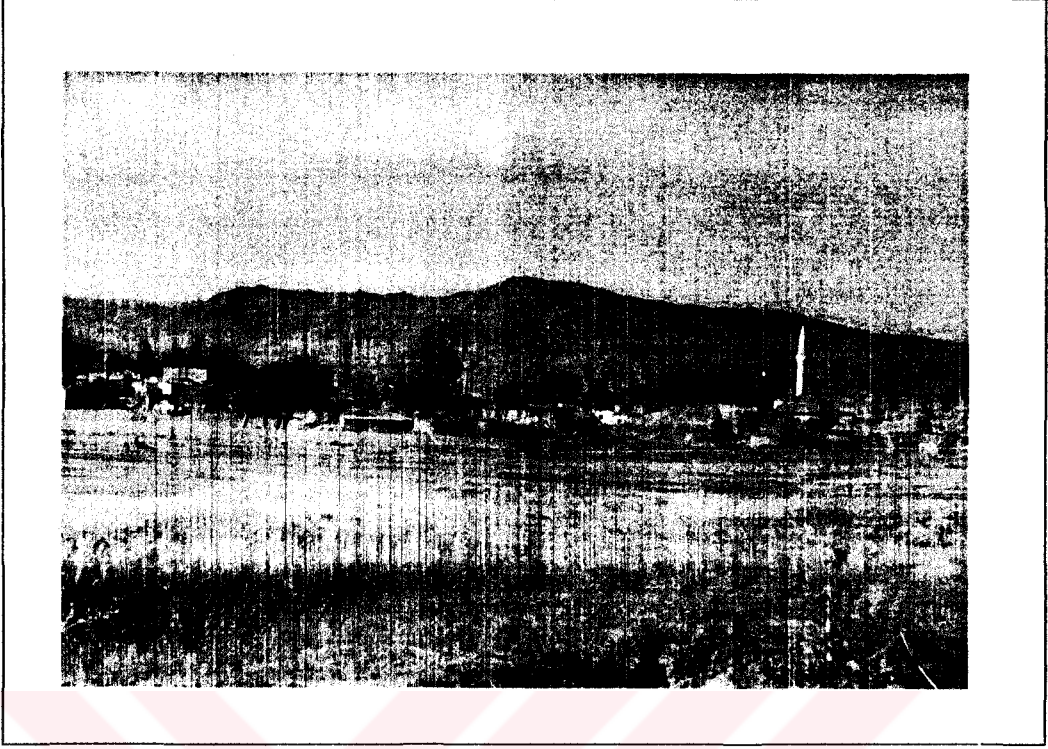

Resim IX. SOS Höyüğü'nün Kuzeydoğudan Görünümü.

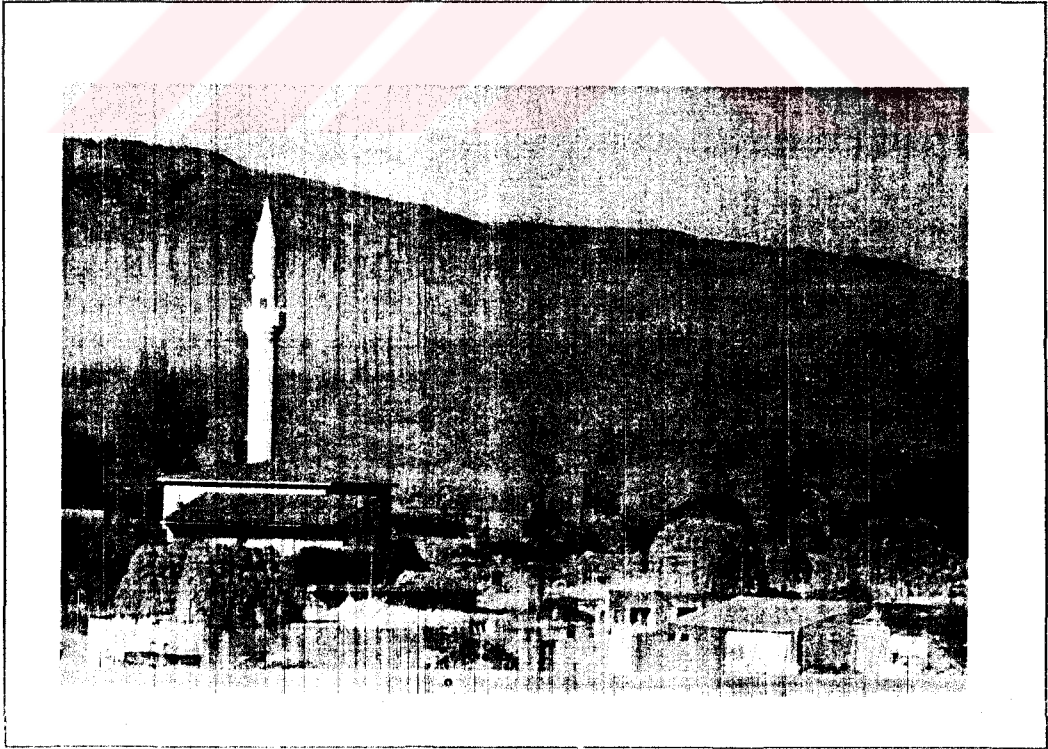

Resim X. SOS Höyüğü'nün Batıdan Görünümü.

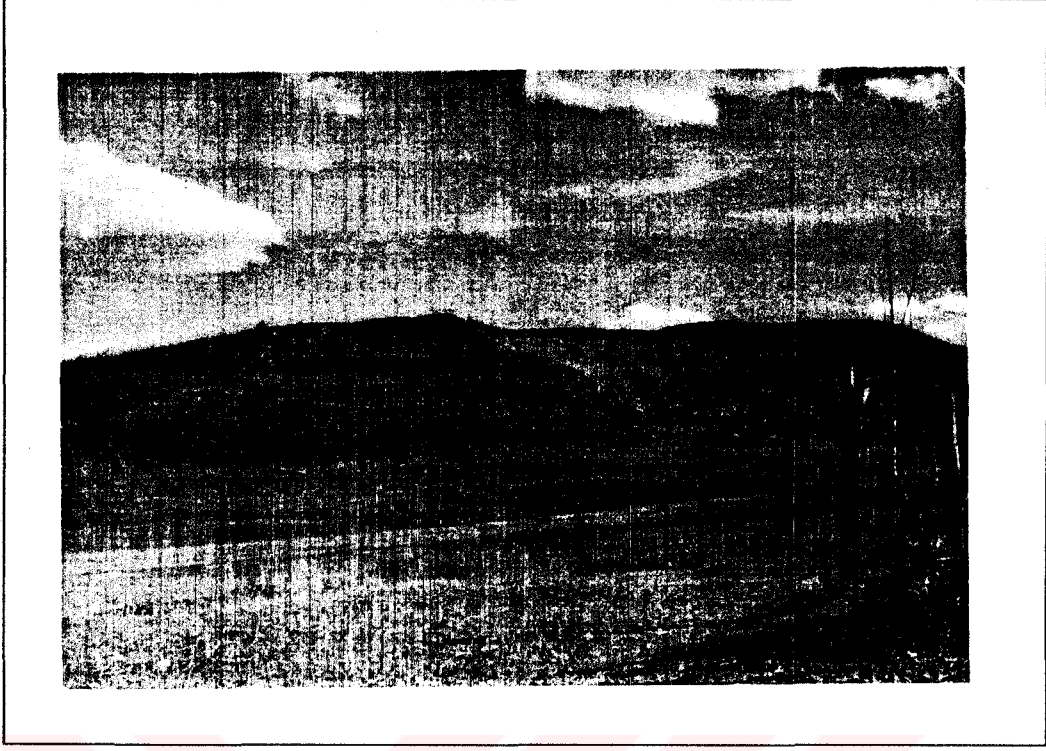
ALTINBAŞAK

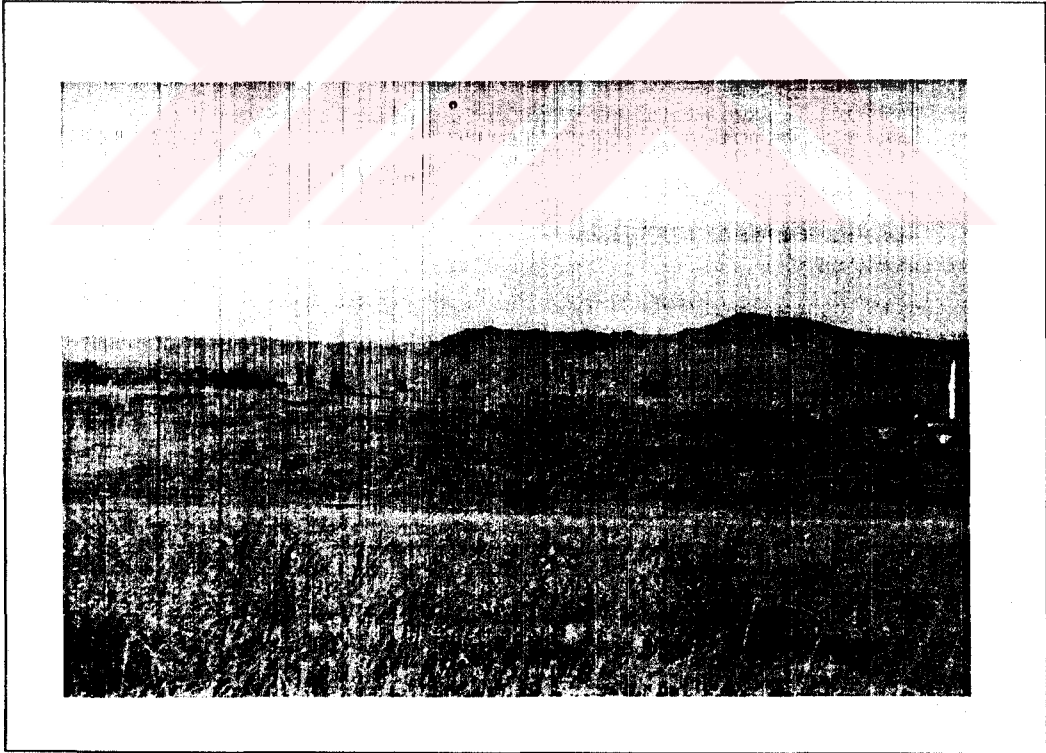
Resim XI. Altınbaşak Köyünün Güneyden Höyük Üzerinden Genel Bir Görünümü.

Resim XII. Altınbaşak Köyünün Kuzeyden Genel Görünümü.

Resim XIII. Altınbaşak Höyüğü'nün Kuzeybatıdan Görünümü.

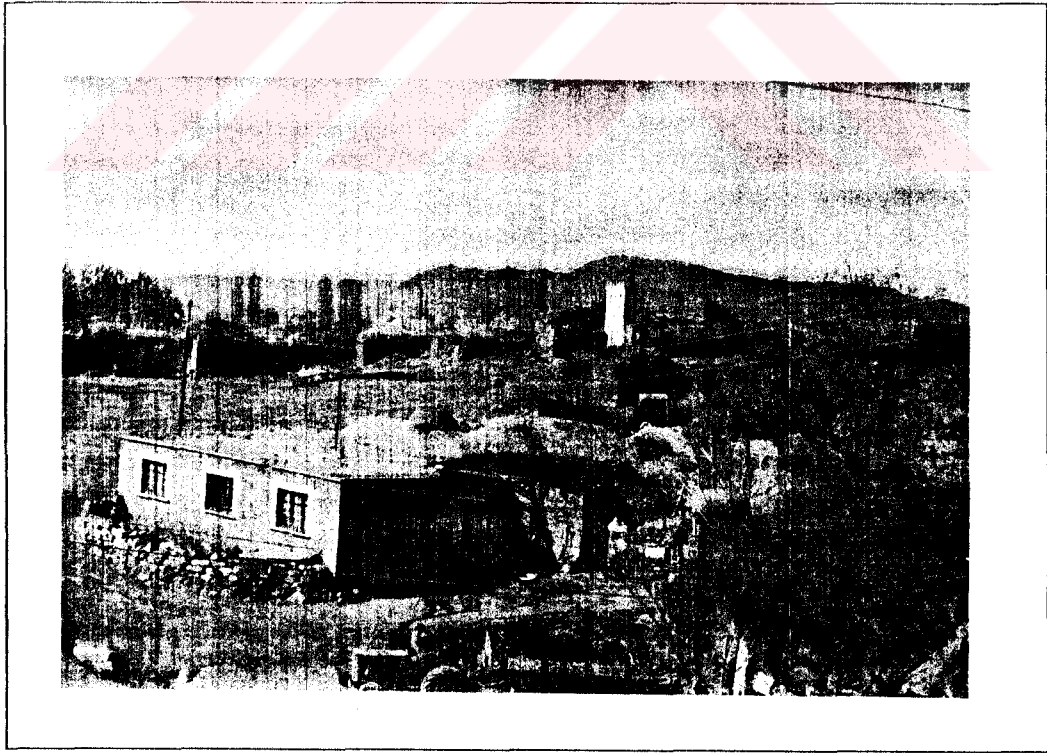

Resim XIV. Altınbaşak Höyüğü'nün Doğudan Görünümü.

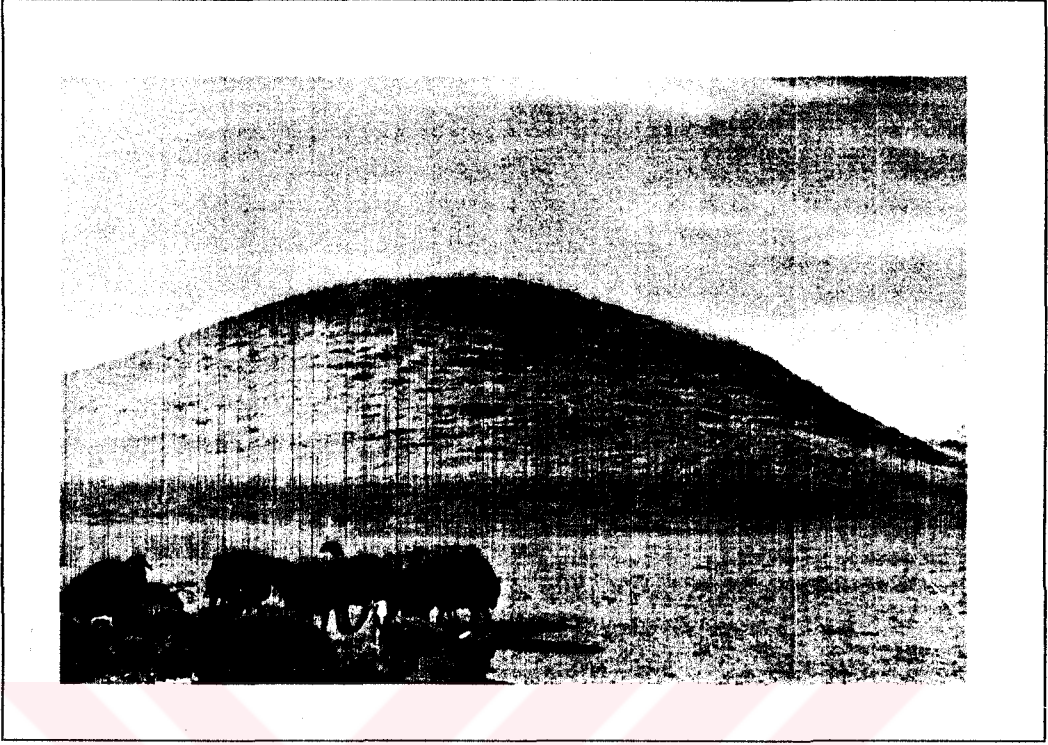
TEPECİK

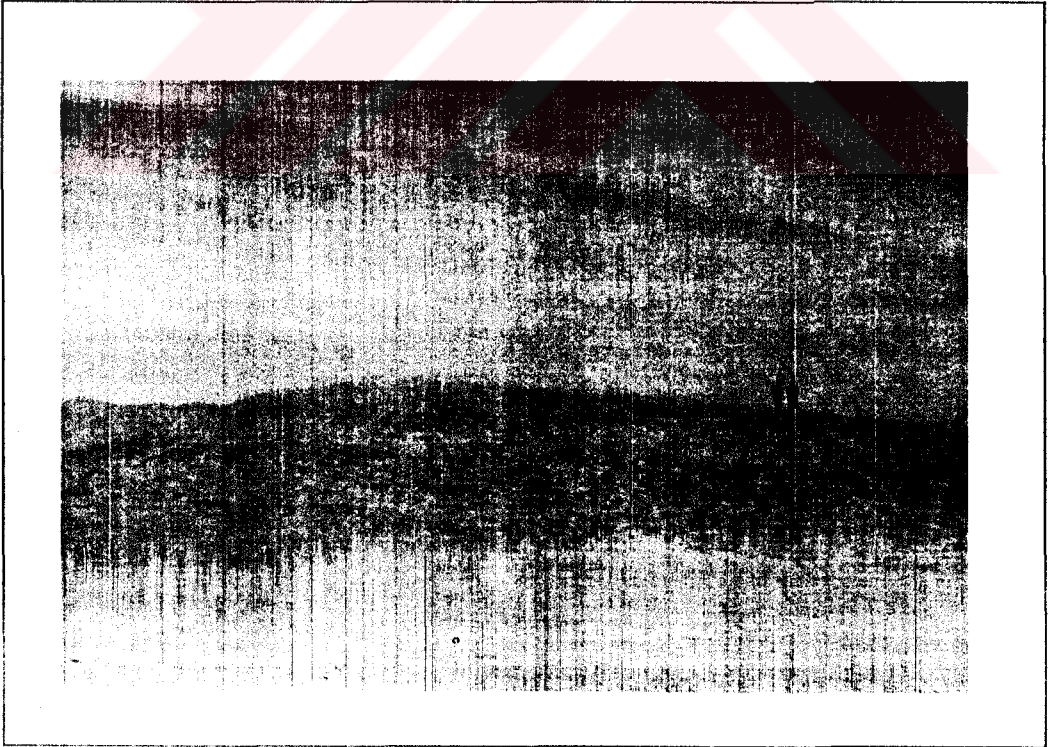
Resim XV. Tepecik Köyünün Kuzey'den Genel Görünümü.

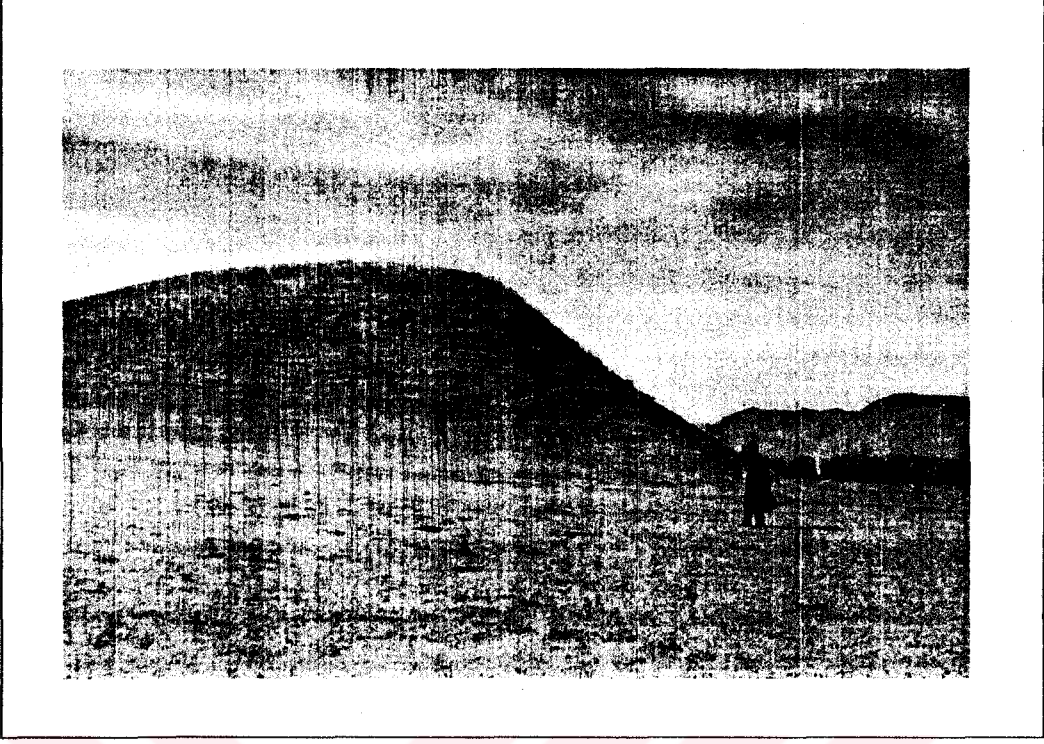
Resim XVI. Tepecik Höyüğü'nün Güneydoğudan Görünümü.

BEŐIKTEPE

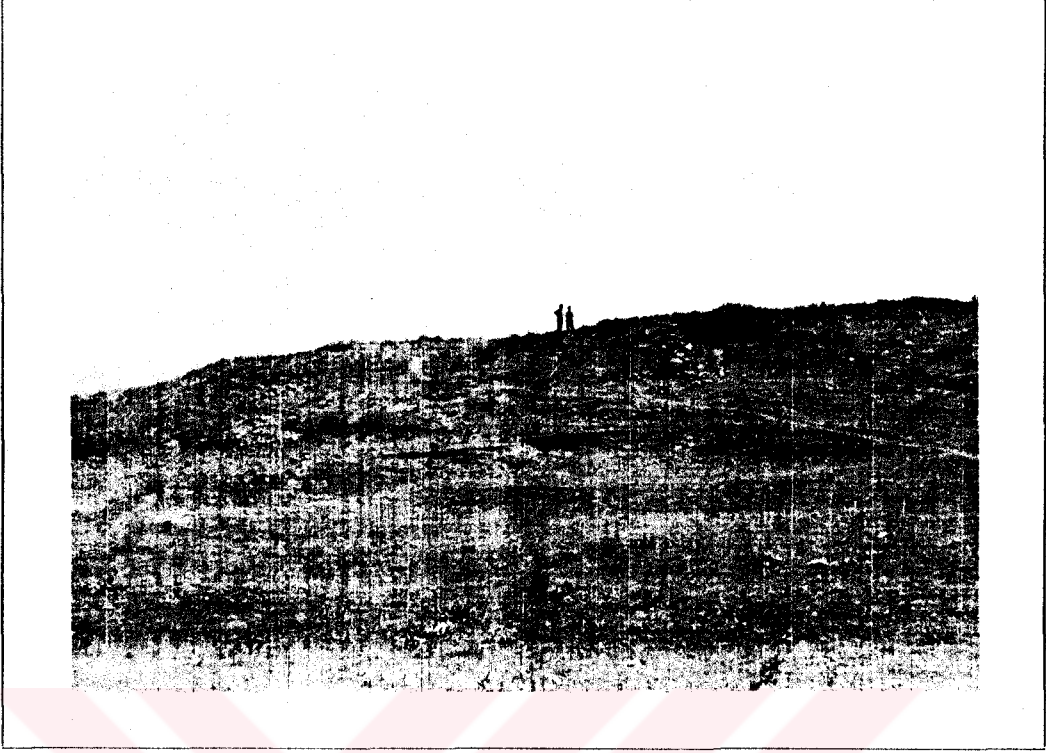
Resim XVII. Beşiktepe Höyüğün Doğudan Görünümü.

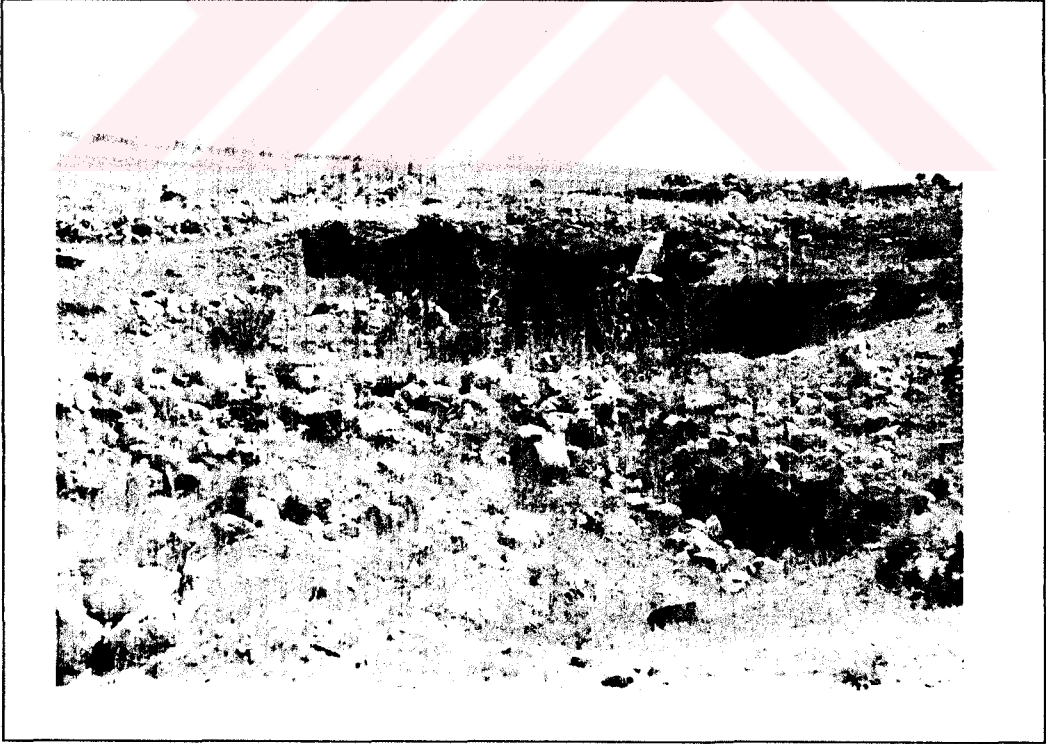
Resim XVIII. Beşiktepe Höyüğün Batıdan Görünümü.

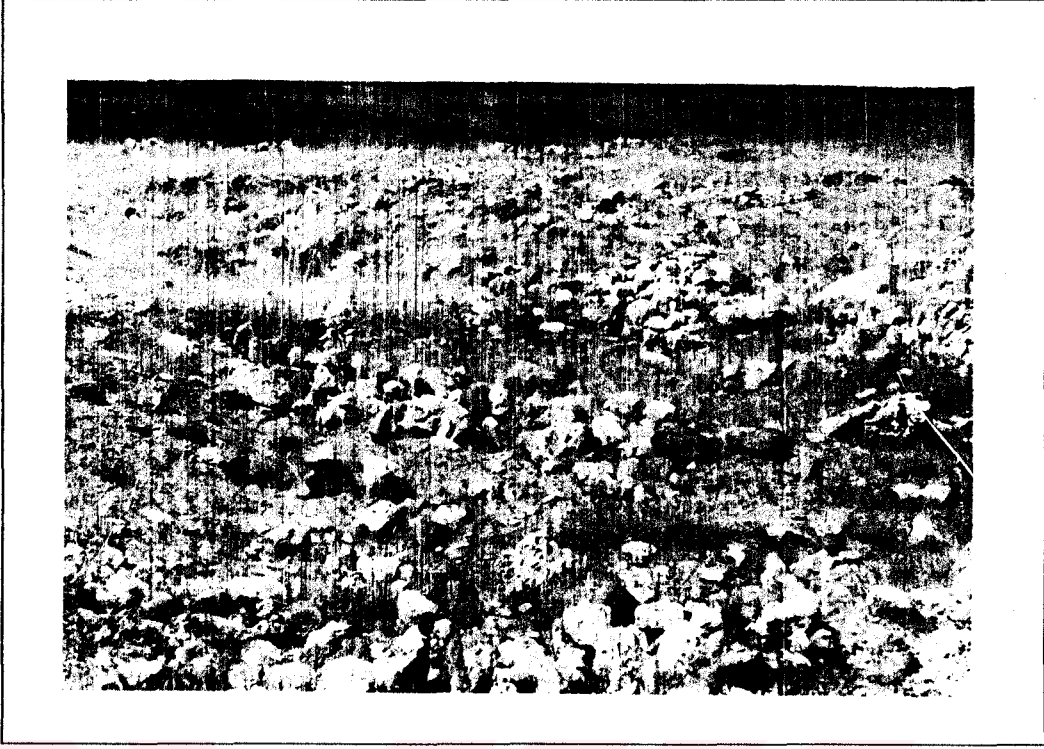
Resim XIX. Beşiktepe Hüyükün Doğudan Bir Başka Açıdan Görünümü.

KÜÇÜK TUY

Resim XX. Küçük Tuy Höyüğün Doğudan Genel Bir Görünümü.

Resim XXI. Küçük Tuy Höyükte Yapılan Kaçak Kazılardan Bir Görünüm.

Resim XXII. Küçük Tuy Höyüğü'nün Tahrib Edilişinin Bir Başka Açıdan Görünümü.

Resim XXIII. Küçük Tuy'un Genel Bir Görünümü.